

ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ

2013/33	Alisher Navoiy
A 2129	nomidagi
O	skiston MK

ID 40828
3d
01

ХАЛҚАРО АМИР ТЕМУР ЖАМГАРМАСИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2013

УДК: 94(575)
ББК 63.3(5У)4
T39

Ўзбекистон таржими

ISBN 978-9943-01-356-8

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011, 2013

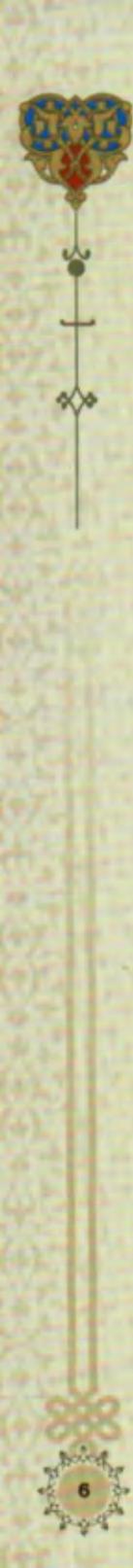
МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАРИХИННИНГ МУМТОЗ НАМУНАСИ

Бугунги куннинг ўткир ва долзарб муаммолари биздан замонавий тараққиётнинг асосий тамойилларини ҳар томонлама чўқур таҳлил этиш билан бирга, инсониятнинг яқин-олис тарихидаги бой тажрибасини ҳам теран идрок этишни, шу асосда амалий хулосалар чиқаришни тақозо этмоқда, яъни тарих тажрибаси одамзод учун тобора мұхим аҳамият касб этмоқда.

Ҳеч бир муболағасиз айтиш мүмкінки, ўзбек ҳалқининг кўп асрлик тарихи ҳам ана шундай буюк тажрибалар манбаидир. Бу тарихнинг энг ёрқин ва шонли саҳифаларини ташкил этадиган улуғ аждодларимиз ҳақида сўз борганда, буюк давлат арбоби ва саркарда, соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг ўлмас номини биринчилар қатори тилга олишимиз табиий, албатта. Мана, қарийб етти асрдирки, бу улуғ зотнинг шону шуҳрати, ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш жаҳоннинг турли мамлакатларида тобора ортиб бормоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, улуғ аждодимизнинг ўзи яшаган замонга, шу даврда Осиё ва Европа қитъалирида рўй берган, жуда катта тарихий аҳамиятга молик ўзгаришиларга олиб келган воқеа-ҳодисаларга ҳал қилувчи таъсири, унинг бу жараёнлардаги роли наинки тарихчи ва сиёсатчилар, ҳарбий илм мутахассислари, балки бадиий ижод аҳдининг ҳам диққат-эътиборини ҳали-ҳамон ўзига жалб этиб келмоқда.

Бу беназир зотнинг қандай миллий замин ва тарихий шароитда ўсиб-улғайгани, қай тариқа шундай

юксак чўққиларга кўтарилгани, зафарли юришлари ҳақида, унинг нафақат давлат арбоби ва енгилмас саркарда, айни вақтда инсон сифатидаги фазилатлари, ички дунёси ва кечинмалари ҳақида Шарқ давлатлари билан бирга олис Европада – Буюк Британия, Франция, Испания, Германия каби мамлакатларда ҳам бундан неча юз йиллар аввал кўп-кўп илмий ва бадиий асарлар яратилгани яхши маълум.

Чунончи, Амир Темур бобомиз ҳақида инглиз драматурги Кристофер Марлоу 1588 йили тарихий пьеса, машҳур немис композитори Георг Гендель 1724 йили опера, американлик адаб Эдгар По эса 1827 йили шеърий поэма яратган. Ва бундай асарлар бутунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда. Франциялик таниқли олим Люсьен Керен томонидан 2006 йили халқаро миқёсда кенг нишонланган Соҳибқироннинг 670 йиллик таваллуд тўйи арафасида Парижда француз тилида нашр қилинган «Самарқандга, Амир Темур даврига саёҳат» номли фундаментал тадқиқот бу фикрнинг яққол тасдиғидир. Табиийки, бу асарларнинг барчаси улут бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ, кўпгина масалаларга жавоб топишда, уларни тарих ва бутунги замон нуқтаи назаридан ёритишда муҳим ўрин тутади. Уларнинг ҳар бири Соҳибқирон сиймоси ҳақида ўзига хос тасаввур ва тушунча беради.

Минг афсуски, мустамлакачилик йилларида, яъни миллий қадриятларимиз, азиз-авлиёларимиз ва алломаларимизнинг бой мероси, табаррук номларини ҳалқимиз хотираси ва юрагидан бутунлай ўчиришга қаратилган сиёsat ҳукм сурган даврларда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш у ёқда турсин, ҳатто унинг номини тилга олиш ҳам мутлақо тақиқлаб кўйилган эди. Бу мавзуда яратилган баъзи бир илмий-бадиий асарларда Амир Темур сиймоси тарихий ҳақиқатга зид равишда бирёқлама, асосан қора бўёқларда акс эттирилар эди. Таассуфлар бўлсинки, собиқ тузум дав-

рида яратилган тарихий ва бадиий адабиётларда ҳамда уларнинг таъсирида чоп этилаётган бугунги айрим китобларда ҳам мана шундай ғараззли ёндашув алломатларини ҳануз учратиш мумкин.

Оллоҳга шукрки, истиқолга эришганимиздан кейин бу масалада ҳам тарихий адолат қарор топди. Мұқаддас юртимиз заминида яшаб ўттан кўплаб улуғ сиймолар қатори Амир Темур бобомизнинг номи, шаъну шавкати ва мероси ҳам қайта тикланиб, бу буюк зот ҳақидаги асл ҳақиқат холис ва ҳаққоний ёритилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда, китоблар ёзилмоқда. Зоро, Амир Темур шахсини идрок этиш – тарихни идрок этиш демақдир. Амир Темурни англаш – ўзлигимизни англаш демақдир. Амир Темурни улуглаш – тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажагимизни, ишончимизни мустаҳкамлаш демақдир.

Бу ҳақда гапирганда, Амир Темурнинг давлатчилик ва дипломатия, ҳарбий маҳорат, бунёдкорлик салоҳијати, илму фан, санъат ва меъморчиликка оид қарашлари, ҳаётнинг маъно-мазмунни, инсонни улуглайдиган эзгу ишлар ҳақида билдирган фикрлари, дину диёнат ва адолатни жойига қўйиш, салтанат ишларини кенгаш ва тадбир асосида амалга ошириш, ҳар бир масалада узоқни кўзлаб, эл манфаатини ўйлаб иш тутиш билан борлиқ ибратли фазилатларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Айнан мана шундай масалалар Соҳибқирон тафаккурининг маҳсули бўлган «Темур тузуклари» асарида ҳар томонлама аниқ, ишонарли ва таъсирчан тарзда ёритилган, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

Шунинг учун ҳам ўзининг бекиёс азму шижоати, мардлик ва жасорати билан Мовароуннахр заминида мўғул зулмига барҳам бериб, ҳалқимизни қарамлик исканжасидан халос эттан, тарқоқ ва пароканда эл-улусни бирлаштириб, мустақил ва қудратли давлатта

асос солган бу улуг сиймонинг мазкур китобда ифода этилган воя ва қарашлари нафақат ўз даври, балки бугунги ва келгуси авлодлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этиши бежиз эмас.

Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос килиб қолдирган «Тузуклар»ни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир катта руҳий куч-қувват топғандек бўламан. Ҳар бир сатри бир умр зл-юрт, салтанат ташвиши билан яшаган фидойи инсон, улкан давлат арбобининг кенг миқёсдаги ўй-фикрлари, ҳаёт ва кураш тажрибаси, мушоҳадаси, баъзан эса дардли ва изтиробли кечинмалари билан суворилган бу асарда қандай теран маъно мужассам эканини маърифатли, зукко китобхон яхши англайди, албатта.

Мен ўз иш фаолиятимда бу китобга такрор-такрор мурожаат қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган ҳаёт ҳикматларининг қанчалик тўғри эканига кўп бор ишонч ҳосил қилганман. Масалан, «Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, мард ва шижиоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган фикрлар бутунги кунда ҳам нақадар долзарб экани барчамизга аён. Ёки у зотнинг: «Салтанат ишларининг тўққиз улушини машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтириш зарур», деган кўрсатмаларида ҳозирги нотинч замон учун, XXI аср сиёсатдонлари учун ҳам ҳар жиҳатдан ибратли фикрлар борлигини таъкидлаш жоиз. Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли сўзлари, айниқса, «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган ҳикмати инсонни доимо ақл-идрок, илму маърифат асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир.

Улур аждодимиз, гарчи буюк бунёдкор ва жаҳонгир бўлса-да, куч-қудрат зўрлик ва зўравонлиқда эмас, аксинча,adolatda, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда эканини ниҳоятда чуқур англаган. Унинг давлатни оқило-

на бошқариш, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам тўғри йўл, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати ҳар қандай одамни ҳайратта солади. Амир Темурдек буюк ва бетакрор сиймони ҳар томонлама тушуниш, у барпо эттан қудратли салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий асосларини, Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини англаб етишда «Темур тузуклари» бебаҳо қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, бугунги мураккаб ва таҳликали даврда бу китобни қайта-қайта мутолаа қилиш, унинг мағзини чақиш биринчи галда раҳбар, етакчи бўлишдек маъсъулиятли вазифани ўз зиммасига олган одамлар учун, қолаверса, ҳар қайси зиёли инсон учун бафоят фойдали экани ҳақида ортиқча гапириб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлайман.

Ишончим комилки, ёшлиаримиз бу китобни меҳр қўйиб, тушуниб, чуқур англаб ўқиса, уларнинг қалбидаги миллый ғурур туйғуси юксалади, ўзининг қандай буюк зотларнинг авлоди эканини янада чуқурроқ ҳис этиб, ҳаётнинг ҳар қандай синов ва қийинчилклари ни енгишга қодир инсонлар бўлиб вояга етади.

Шу маънода, «Темур тузуклари» китобининг мамлакатимизда она тилимизда янгитдан юксак сифат билан чоп этилиши, ҳеч шубҳасиз, мадданий ҳаётимиздаги ўзига хос муҳим воқеадир. Қадимий ва бой, шавкатли тарихимиз, бетакрор меросимиз, азалий қадриятларимиз билан қизиқадиган барча китобхонларни ана шу қувончли воқеа билан чин дилдан қутлаб, бу ноёб асар уларнинг ҳаётида доимий маънавий ҳамроҳ бўлиб қолишини тилайман.

ИСЛОМ КАРИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти

ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ

Форсча матндан

Алихонтўра СОҒУНИЙ ва
Ҳабибулла КАРОМАТОВ таржимаси

Изоҳдар

Бўрибой АҲМЕДОВ ва Ашраф АҲМЕДОВ
томонидан тайёрланган

Биринчи китоб¹

КЕНГАШЛАР ВА ТАДБИРЛАР

Узга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, мухолифларни (кўнглини овлаб) дўстта айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросаю мадора қилиш хусусида ушбу кенгаш ва тадбирларни қўлладим.

Пирим² менга ёзмишларким: «Абулмансур³ Темур, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни:

¹ Форсча матнда «Мақола» деб берилган. (А. Аҳмедов изоҳи. Бундан буён: – А.А. Бошқа изоҳлар Б. Аҳмедовга тегишли.)

² «Тузуклар»нинг Бомбей нашрида китоб ҳосиясида шу ўринда Зайниддин Абубакр Тайободий номи кўрсатилган. (– А.А.)

Амир Темурнинг уч шайхга нисбатан ихлоси жуда кучли бўлган. Булар – Шамсиiddин Кулол, Сайийд Барака ва Зайниддин Тайободийлардир. 1) Шамсиiddин Кулол Амир Темурнинг отаси Амир Тарағанинг пири (ваф. 1370 й. Кеш). 1373 – 74 йилларда Амир Темур Шамсиiddин Кулол қабри ёнида гумбазли мақбара қурдиради ва отасининг хокини ўша ерга кўчиритириб, Шамсиiddин Кулол қабрининг қибла томонига дағни этади. 2) Мир Сайийд Барака(ваф. 1404 й.). Амир Темур у билан Термиз яқинида учрашган. Амир Темур унга 1370 йилда Андҳуд (хозирги Афронистонда Андҳўй) вилоятини иқтоъ тарзида инъом этган. Мир Сайийд Барака Амир Темурга зафар ва ғалабалар рамзи бўлган ногора билан байроқ тортиқ қилган, Соҳиб-қироннинг Мозандарон, Даشتни Қипчоқ ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган. Самарқандда Амир Темур мақбарасига дағни қилинган. 3) Зайниддин Абубакр Тайободий. Хуросонлик йирик шайх ва шайхулислом. «Зубдат ут-таворих» асарида Ҳофизи Абру Амир Темурнинг Хуросонга юриши (782/1381) пайтида у билан учрашгани ҳакида ҳикоя қилган. Муаррих Фасих Ҳавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасиҳий» асарида ҳам шундай маълумот келтирилган ва Тайободийнинг 1389 йил 29 январда вафот этгани айтилган.

³ Абулмансур (лугавий маъноси: зафар, ғалаба қозонувчи) – уламо ва машойихлар тарафидан Амир Темурга берилган фахрли ном.

1) (ўзинг билан) кенгаш¹; 2) (бошқалар билан) машварату маслаҳат айла; 3) ҳушёрги муроҳазакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткор бўл. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишларию айтган гаплари хато бўлган жоҳил кимсага қиёслаш мумкин; унинг сўзлари ва қилимлари бошга пушаймонлик или надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмагайсан.

Яна шуни ҳам билгилким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлгай, яна бир қисми эса билиб-бilmасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. (Хуллас) тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни айтиш жоиздирким, қатъийлик, ҳушёргик, эҳтиёткорлик, шижоат ва сабр-чиdam билан барча ишлар амалга оширилгай. Вассалом».

Бу мактуб менга йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг тўққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англатди. (Донишманлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарларни енгиб бўлур.

Тажриbamда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбirsиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига иш буюради.

Мен яна тажриbamда кўрдимки, ғаним лашкарини енгиш қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳнинг камлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тад-

¹ «Темур тузуклари»да «кенташ» сўзи икки маънода келган:
1. Мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш. 2. Бошқалар билан маслаҳатлашиш.

бири биландир. Чунончи, мен кенгашиб ва тадбир юритган ҳолда икки юз қирқ уч киши билан Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг¹ отлиқ аскар билан қалъа ва унинг атрофини қўриқдамоқда здилар. Лекин Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини згалладим.

Шундан сўнг, амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлиқ аскар билан устимга бостириб келиб, мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен Тангрининг мададию иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлаттган ҳолда қалъадан чиқиб, қулай фурсатларда бир неча марта жангга кирдим. Пировардида шу икки юз қирқ уч йигитим билан ўн икки минг отлиқ ғаним лашкарини мағлубиятта учратдим ва уларни бир неча фарсанг² ергача қувиб бордим.

Яна тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай якупнаниши тақдир пардаси орқасида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир. (Шунинг учун) пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам (унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин) айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдан ўйлаб, (амирларим билан) кенгащдим.

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда, олди-миздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни амалга ошириш, оширмаслик ҳақида сўз очиб, (улардан) фикр сўрар эдим. Сўзларини эшигтгач, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада қилиб, фойда-зиёнларини кўнглимдан кечирардим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор назари билан қаардим; қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни (ба-

¹ Асарнинг Төхрон нашрида «икки минг отлиқ аскар» деб кўрсантиланган.

² Фарсанг – таҳм. 6 км га teng масофа. (—А.А.)

жаришдан) воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим. Чунончи, шунга кўра Туғлук Темурхонга¹ тўгри йўл кўрсатганман. Унинг амирлари Даشت Жетада² исён туғини кўтартганларида, мендан маслаҳат сўради. Унга шундай дедим: «Агар ғанимни синдириш учун бир фавж аскар юборсанг, олдингда икки хатар бордир, агар ўзинг олиб борсанг, бир хатар мавжуд». У менинг маслаҳатимга кириб, Даشت томон ўзи бориб эди, мен айтгандек бўлди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўгри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан чиқиш йўлларини ўйлаб қўяр эдим. Уни тўгри тадбир, қатъий жазм, сабр-чиdam кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узогини ўйлаб, ортини эсдан чиқармаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, кенгаш аҳли бирлиқ, иттифоқлик билан сўзда событ, ишда чидамли бўлишлари шартдир. Қилмоқчи бўлган ишларини қилмасдан қолдирмасунлар. Агар бирор ишни қилмасликка сўз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасунлар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири – тил учида айтилгани, иккинчиси – дилдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшистардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

Агар (ғаним устига) лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярапдан ўртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярапдан сўз очсалар, бунинг

¹ Туғлук Темурхон – Мўғулистон хони (1348–1362). Мўғулистон ёки Жета – Чигатой улуси парчаланиши натижасида унинг Мовароуннаҳрдан шарқдаги қисми, яъни Шарқий Туркистон ва Еттисув ерларини ўз ичига олган давлат. Хон 1360–1361 йиллар баҳорида Мовароуннаҳрга икки марта юриш қилиб, Қашқадарё воҳасигача етган. 1362 йили вафот этган. (–А.А.)

² Даشت Жета – Еттисувда Чу дарёси атрофидағи даштилик. (–А.А.)

фойдасини уруш зиёнига солишириб кўрардим. Агар урушга мойил бўлсалар, унинг наф ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим; қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим.

Сипоҳни иккилантирадиган (турумсиз) кенгашни эшитишдан сақланардим. Кенгаш аҳлидан кимки куюниб маслаҳат берса, қулоқ солардим, кимки оқилона гапларни мардларча кескинлик билан сўзласа, уни дикқат билан тинглардим.

Ҳар кимдан сўз олиб, кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши-ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

Чунончи, Чингизхон авлодидан бўлмиш Туғлук Темурхон Мовароуннаҳр мулкини босиб олиш қасдида қўшин тортиб¹, Ҳўжанд сувидан² кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи Барлос³ ва амир Боязид Жалойир⁴ номига ёрлиқ⁵ жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилган эди. Улар мен билан кенгашдилар: «Ўз эл-улусимиз билан Хуросонга кетайликми ёки Туғлук Темурхон қошига борайликми?» Мен уларга бундай йўл кўрсатдим: «Туғлук Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг (эса) икки зиёни, бир фойдаси бордир».

Улар менинг кенгашимга кирмадилар ва Хуросон томонга кетдилар⁶.

¹ Воқеа 1360 йилнинг баҳорида содир бўлган.

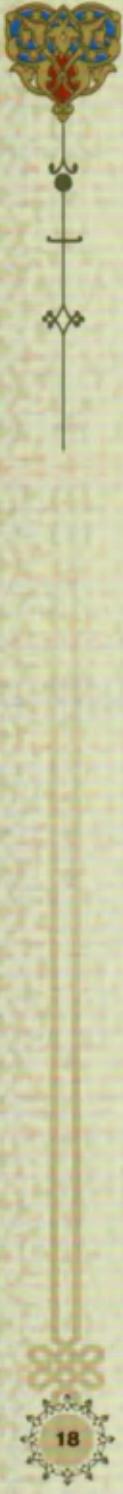
² Ҳўжанд суви – Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан бири.

³ Амир Ҳожи Барлос – нуфузли барлосbekларидан. Кеш ва унга тобеъ ерлар ҳокими. Шарафиiddин Али Яздий «Зафарномаси»да келтирилишича, Амир Темурхоннинг амакиси бўлган ва 1361 йили Хуросоннинг Жувайн мавзеида ўлдирилган. 1381 йили Амир Темур Жувайн мавзеини забт эттан ва амакисининг авлодларига у жойдан «мол» солигини йигиш ҳукуқини берган.

⁴ Амир Боязиц Жалойир – Ҳўжанд вилоятининг амири. 1361 йили Туғлук Темурхоннинг буйругига кўра қатла этилган.

⁵ Ёрлиқ – фармон.

⁶ Бу воқеа 1361 йилда содир бўлган.

Мен ҳам Хурасонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг қошига бориш-бормаслигимни билмай иккиласиб қолдим. Шу ҳол асносида пиримдан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртингчи халифадан¹, унга Тангрининг карашу марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон — камон, ер — камон ипи, ҳодисалар ўқ-ёй бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи (эса) — буюк ва қудратли Худойи таоло бўлса, одамлар қаерга қочадилар?» Халифа жавоб қилиб: «Одамлар Тангрининг қошига қочсунлар», — дебди. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочғил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олғил».

Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим.

Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсан, кенгашиб олгач, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ Темурхон олдига боришидан аввал Қуръонни очсан, «Сурайи Юсуф»² чиқди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим.

ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СҮНГ КЎНГЛИМГА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Туғлуқ Темурхон (саркардалари) Беккичик, Ҳожибек арканут³, Улур Туғ Темур керайит⁴ ва Жетанинг

¹ ...тўртингчи халифа — бу ерда ҳазрати Али ибн Абу Толиб (656–661), Мұхаммад пайғамбарнинг амакиаваччаси ва куёви назарда тутилган.

² «Қуръони карим», Юсуф сураси, 54-оят.(Шоҳ буюрди: «Уни ҳузуримга келтирингиз, ўзимга хос кишилардан қилиб олай!» У билан сўзлашгач (шоҳ): «Сен бугун(дан бошлаб) бизнинг ҳузуримиизда мартабали ва ишончли (шахс)дирсан», — деди.)

³ Арканут — Чигатой улусининг шарқий қисми (Мўғалистон)-даги кўчманчи турк қабилаларидан бири. (—А.А.)

⁴ Керайит — нуфузли турк қавмларидан бирининг номи. Унинг бошликлари ўз вақтида Чингизхонни қўллаб-қувватлаган.

бошқа амирларидан уч фавж¹ тузиб, Мовароуннахр мамлакатини талон-торож қилиш учун юборгани, ўша уч фавж қўшин Хузор² деган жойга келиб тушгани ҳақидаги хабар менинг қулогимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан маҳлиё этиб, Мовароуннахр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим.

Тилга олинган амирларни кўрганимда, уларни ҳайбатим босди шекилли, ортиқча илтифотлар кўрсатиб, ҳурматимни бажо келтирдилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганидан, совға-соврун³ йўсинида берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннахрни босиб олиш, талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар.

(Шундан сўнг) тўғри бориб Туғлуқ Темурхон билан кўришдим⁴. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, барчасини қабул қилди.

Шу аснода Туғлуқ Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж амирлари маҳаллий халқдан нақд пул ва соврунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк билан нақд пулларни қайтариб олиш учун вакил тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннахрга боришларини мањъ этди. Мансабларидан бўшатди. Ўринларига Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясурийни⁵ тайинлади.

¹ Фавж – ҳарбий бўлинма, катталиги турлича бўлган.

² Хузор – Қашқадарё вилоятига қарашли ҳозирги Фузор тумани маркази.

³ Соврун – ўрта асрларда подшоҳ ва ҳонлар, умуман олий мартабли кишилар билан учрашгандা уларга қилинадиган тансиқ моллардан иборат қимматбаҳо тортиқ.

⁴ Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, бу учрашув 761/1360 йилда юз берган. (–А.А.)

⁵ Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясурий – Ясур уруғининг амири. (–А.А.)

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини күтариб, юртларига қайтиб кетдилар. Йўлда хоннинг девонбеги ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Ўғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб, Жета томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлук Темурхоннинг Даشتி Қипчоқдаги¹ амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мен берган маслаҳатга кўра Жета тарафга йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қорачор нўённинг² Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топшириди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайҳун дарёсининг соҳилларигача чўзилган ерларга ҳукмрон бўлдим.

Давлат ва салтанатимнинг бонланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди.

Мен тажрибадан шуни билдимки, юз минг отлиқ аскар қиломаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, ҳижрий 762 (милодий 1361) йили Туғлук Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келиб, мени ўз ҳузурига чорлаб нома жўнатди. Мен (рози бўлиб), унинг истиқболига чиқдим ва у билан кўришдим. У орамиздаги аҳд-

¹ Даشتி Қипчоқ – араб ва форс тилларидаги адабиётларда XI аср бошлариданоқ қўлланган бу атама Шарқий Туркистондан тортиб, гарбда то Дунай дарёсининг қуи оқимигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Қипчоқ сўзи рус солномаларида «половец» дейилган, Византия солномаларида эса «коман» атамаси қўлланган. Туғлук Темурга бу Даشتнинг шарқий қисми қараган. (—А.А.)

² Қорачор нўён – Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бири, Чиратойхоннинг маслаҳатчиси ва лашкарбошиси.

ни бузиб. Мовароуннаҳри ўғли Илёс Ҳожага¹ топширди, мени эса сипоҳсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортиқча рўйхушлик билдирмаётганимни сезиб, бобом Қачули баҳодир² ва ўзининг бобоси Қабулхонларнинг³ аҳдномасини кўрсатди. Пўлат тахтага ўйиб ёэилган аҳдномада «Хонлик Қабулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қачули баҳодир болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасинлар» деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафо қилиш юзасидан сипоҳсолорликка розилик бердим.

Мовароуннаҳрда мўғулларнинг⁴ жабру зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёс Ҳожа давлат ва сиёsat ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсан, ўз салобату ҳайбатим билан мўғуллар устидан ғалаба қозондим ва мазлумларни золимлар жабридан халос этдим. Бу Илёс Ҳожа амирлари ва мўтулларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туғлук Темурхонга хат ёзиб, «(Амир) Темур бизга қарши исён турини кўтарди» дедилар. Хон ёлғон гапларни чин билиб, мени ўлдириб йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукм қилинганимни билиб олдим. Бунга қарши чора кўриш учун қуийдаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баҳодир йигитларини ўз атро-

¹ Илёс Ҳожа – Мўғулистон хони Туғлук Темурнинг ўғли. Отаси ўлганидан кейин қисқа муддат Мўғулистон хони (1363–65) бўлган.

² Қачули баҳодир – барлос қабиласидан; Амир Темурнинг сакизинчи аждоди.

³ Қабулхон – турк-мўғулларнинг афсонавий онаси Алонқуванинг авлоди; Чингизхоннинг учинчи аждоди. (– А.А.)

⁴ ...Мўғуллар – Мўғулистондан (Жетадан), яъни Чигатой улусининг шарқий қисмидан Илёс Ҳожа билан бирга келган мўғуллар назарда тутилган. Форсча матнда «ўзбеклар» деб берилган, аммо бу бошқа тарихий манбаларга зид бўлиб, тарихий ҳақиқатга ҳам тўғри келмайди. (– А.А.)

фимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсунниб кўмақдош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши – Ийгу Темур бўлди, иккинчиси – амир Жаку Барлос эди. Булардан бошқа улус баҳодирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоққа (ва хизмат этмоққа) аҳд қилдилар.

Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, тезда мўғулларга ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирилар. Чунки уларнинг қалби золим мўғуллар тоифасидан бутунлай безган эди. Мовароуннаҳр аҳолисининг каттаю кичиги мен билан бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса мўғуллар тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзига бердилар. Улус амирлари ва қўшун бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, биз билан бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва фатволарининг нусхаси бу эди: «Тўғри йўлдан борувчи халифалар¹, Оллоҳ таоло уларнинг барчасидан мамнун бўлсун, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳди ислом, сипоҳу раият² ёхуд уламою машойих, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур қутби салтанати олий деб атасунлар ва уни Оллоҳнинг (ердаги) қудрати – салтанат тахтига лойик, деб билсунлар. Мусулмонларнинг ер-суви, но-муси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган мўғуллар тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда (Амир) Темурга (ёрдамлашиб учун) ўз молу жонларини (аямай) тиришиб ҳаракат қилсунлар. Биз ўз аҳду байъатимизга³ содик қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсан, Оллоҳнинг қудратию қув-

¹ Матнда хулафо ар-рошидин (тўғри йўлдан борган халифалар) – Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг ислом жамоасига раҳбарлик қилган тўрт халифа: Абу Бакр (632 – 634), Умар (634 – 644), Усмон (644 – 656) ва Али (656 – 661).

² Раият – солик тўловчи ҳалқ.

³ Байъат – аҳд-паймон, қасамёд.

вати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон құдратиу ёрдами йўлига кирган бўлайлик».

Бу фатвони менга кўрсаттанларидаң кейин жанг жадал байробини кўтариб, мўғуллар устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олиб бермоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар.

(Шундан кейин) ўйланиб қолдим. «Мабодо Самарқанд шаҳри ичидаги мўғулларга қарши уруш бошласаму, бироқ Мовароуннаҳр аҳли (жанг қилишдан) қўл тортса-чи? (Унда нима қиласман?) Яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида ўринлашай, токи менга қўшилишни истаганлар ҳузуримга келсунлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, мўғулларга қарши жанг жадални бошлагайман», – деб қарор қилдим.

Самарқанддан чиққанимда олтмиш отлиқдан бошقا бир киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим хато бўлмаган экан. Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, (лекин) бирон киши бизга келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон¹ тарафига ўтиб, у ернинг шоҳлари билан бирлашишга қарор қилдим. Отланиб, Амир Кулолнинг² ҳузурига бордим. Ул зот менга Хоразмга боришимни маслаҳат берди. Агар мўғуллар устидан ғалаба қозонсан, Самарқанднинг бир йиллик хирожини³ ул зотта назр

¹ *Бадахшон* – тоғли ўлка, Панж дарёсининг иккала қирғоғи, Амударёning бошланиш қисми, Кўкча дарёси ва унинг ирмоқлари ҳавзасини эталлаган. Ҳиндистонга деңгиз йўли очилгунча, Бадахшон транзит маркази сифатида муҳим эди, чунки унинг ҳудудида Хитойдан Ҳиндистон, Эрон ва Европага борадиган карvon йўллари кесишиарди. Ҳозир Бадахшон иккига бўлинган: шимолий қисми Тажикистон ҳудудида, маркази Хорог; жанубий қисми Афғонистонда. (– А.А.)

² Бу ерда Шамсиiddин Кулол назарда тутилган.

³ *Хирож* – ер солиги ва умуман даромад солиги учун қўлланилган атама; айрим ҳолларда даромаднинг учдан бир ёки учдан икки қисмини ташкил этган; «мол» деб ҳам аталган.

қилишни күнглимга тутдим. У менга зафар тилаб фотиха ўқиганидан сўнг, кетишимга ижозат берди.

Амир Кулолнинг хизматидан чиққанимда, менга ҳаммаси бўлиб олтмиш отлик ҳамроҳлик қиласарди. Илёс Хожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар топиб, Хивақ¹ ҳокими Тўкал баҳодирга хат ёзиб, менга қарши чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан.

Тўкал баҳодир минг отлик аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлик йигитим ҳамда йўлда менга қўшилган (қайногам) Амир Ҳусайн билан бирга минг отлиқдан иборат ғаним лашкарига юзма-юз бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, матонат кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши, менинг олтмиш отлик йигитимдан эса ўн кишигина қолди. Оқибат, барибир, зафар мен томонимда бўлди. Зафар қучганим хабари Илёс Хожа ва Жета амирларига етгач, улар (таажжубланиб): «(Амир) Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш», деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Мўгуллар мендан чўчийдиган бўлдилар.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимни тузиш йўлидаги уринишларим қаттиқ қаршиликка учраб, салтанатимнинг асоси кучсизлана бошлади. Чунончи, (шу пайт) менга эргашган йўлдошларим ўн нафардан ортиқ эмас эди. Улардан еттитаси отлик, уч киши эса пиёда эдилар. Бошқа мен билан ҳеч ким қолмаганди. Мухтарама жуфти ҳалолим бўлмиш амир Ҳусайннинг² синглиси-

¹ Хивақ – ҳозирги Хива шахри.

² Амир Ҳусайн ибн Мусалло ибн амир Қазаған – Кобул, Балх, Ҳисори Шодмон ва Бадахшон вилоятларининг ҳукмдори. Аввалига Амир Темурнинг қайногаси ва сафдоши, 1365 йилдан кейин асосий рақиби бўлган. 1370 йил апрелида Амир Темур Балхни эгаллаганидан кейин ўлдирилган. (– А.А.)

ни¹ ўзимнинг отимга миндириб олган эдим. Шу ал-позда Хоразм чўлларида бир неча кун саргардан бўлиб юрдим. Кунларнинг бирида кеч тушгач, қандайдир қудуқ бошига келиб етдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хурросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб қоддилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Ахволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўқ эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб ҳеч ўқинмас эдим. Сўнгра бу ердан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Жониқурбоний² ёпирилиб тепамга келди. Мени ҳибсга олиб, бургаси кўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини мени қўриқлаш учун қолдирди. Олтмиш икки кун тутқунлиқда сақлади. Ундан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгащдим ва Тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутди. Билакларим кучи билан соқчилардан бирининг қўлидан қиличини тортиб олдим-да, уларга ҳамла қилган эдим, ҳаммалари қочиб қоддилар.

Сўнгра тўғри Алибекнинг устига бостириб кирдим. Мени кўргач, номақбул ишидан пушаймон бўлиб, узр сўради. Отларимни, жабдуқларим ва яроқларимни ҳозирлатиб, менга бир ориқ от билан бир қари тuya тортиқ қилган бўлди. Оғаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир қанча совға-саломларни эса очкўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг кетишумга рухсат берди.

Хоразм чўли томон равона бўлдим. Ўн икки отлиқ атрофимга тўпланди. Икки кундан сўнг бир манзилга етиб, қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик туркманлар пайдо бўлиб, «Ўғри!» — дейишиб

¹ Бу ерда амир Хусайннинг синглиси Улжай Туркон оқа назарда тутилган. Амир Темур уни 1356 йили ўз никоҳига олган. Бу никоҳдан Амир Темурнинг қизи Султон Баҳт бегим тутилган.

² Алибек Жониқурбоний — Шимолий Хурросоннинг нуфузли туркман бекларидан. Тавсифланётган бу воқеа 1362 йили юз берган. (—А.А.)

бизга ҳужум қилмоқчи бўлдилар. Амир Ҳусайннинг синглисини бир уйга яшириб қўйиб, ўша жамоага қарши отландим, туркманлар ичидан Ҳожи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, «Ҳой, тўхтанглар, бу Амир Темур-ку!» деб, уларни урущдан қайтарди. Ўзи эса тиз уриб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига мандилимни¹ қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга мулоzим бўлди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТЎРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отликقا етиб қолгандан кейин ўзимча ўйладим: «Агар келган манзилда тураверсаму, мабодо ерлик аҳоли менга қарши қўзғалиб, мўғулларга хабар бериб қўйса-чи? Яхиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга бориб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг куч-кудрати бўла оладиган қўшин тўпланар». Шу фикрда у ердан кўчиб, Хурсон томонга юзландим. Йўл устида Моҳон² ҳокими Муборакшоҳ Санжарий юз отлиқ аскари билан келиб, менга қўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам менга қўшилди. Ўша саҳрода отлиқ, яёв бўлиб икки юзга яқин киши ёнимга кирди. Шу пайт Муборакшоҳ, саййид Ҳасан ва саййид Зиёуддин менга арз қилдилар: «Бу саҳрода туравериш (қўшин) тарқаб кетишига боис бўлур, бирор томонга юриб, бирон вилоятни згаллашибиз керак». Мен ўз-ўзим билан кенгашиб, сўнг уларга айтдим: «Хотирамга бир фикр келди. Самар-

¹ *Манғил* – бош кийими, дўпли, кулоҳ, салла; хукмдорларда меҳри тушган бирон кимсага бош кийими, камари ёки чопонини тақдим этиш орқали ўз миннатдорчилиги, хурмат-эътиборини билдириш одати бўлган.

² *Моҳон* – Марв шаҳри яқинидаги қишлоқ.

қанд тарафга борайлик. Сизларни (вақтингча) Бухоро атрофидаги жойларга тарқатиб тураман, ўзим эса Самарқанд теварагига бориб, эл-улус орасига кираман ва улар билан иттифоқ тузаман. Етарли лашкар тўплаб, сизларни чақириб оламан. Кейин Жета ва Илёс Хожа лашкарига қарши жангта отланиб Мовароуннаҳр мамлакатини қўлга киритамиз».

Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбирини тўғри деб топдилар. Сўнгра юришга фотиҳа ўқиб, йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро атрофлари га тарқатдим. Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжай Туркон оқани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамука Қавчин¹ ўн беш отлиғи билан менга қўшилди. Сиримни унга айтиб, Муборакшоҳ олдига юбордим. Ўзим яширинча улус оралаб, икки мингта яқин кишини иттифоқдош қилдим. Самарқанд узра салтанат байробини кўтартгудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўлдилар.

Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва опам Қутлуғ Туркон оқанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишига оз қолганда, ночор, кечаси бирга келган эллик отлиқ билан Самарқанддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим.

Мен билан бир тўп пиёда кишилар ҳам бор эди. Йўлда туркманларга қарашли йилқидан бир нечта отни қўлга киритдим ва пиёдаларимни уларга миндиридим.

(Кўп вақт) йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир-чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварагида қолдирган ҳарам аҳли, Муборакшоҳ, Сайийд Ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етиб келиб, менга қўшилдилар. Темур Хожа Ўғлон, Баҳром

¹ Қавчин – нуфузли туркий қабилалардан бирининг номи.

Жалойир ҳам ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулоzим бўлдилар. (Шу тариқа), мингга яқин отлиқ аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин¹ билан Қандаҳор² томонларга равона бўлишга ва у ерларни тасарруфимга киритишга қарор қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, Ҳирманд³ дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт⁴ ясаттирдим. Аскарларимни дам олдириш учун бир неча кун ўша дарё бўйида турдим. Шу вақт Гармсир⁵ вилоятининг аҳолиси билан сипоҳидан қарийб минг отлиқ турк ва тожик ҳам менга (келиб) қўшилди. Шу тариқа Гармсир вилояти менинг тасарруфимга кирди.

Шунда Сейистонга⁶ турктоз қилишга қарор қилдим. Бу хабар Сейистон волийсига етгач, элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўради: «Душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказиб берардим».

¹ *Бохтарзамин* – қадимги Бактра; ўрта асрларда Балх ва унга ёндош ерлар.

² *Қандаҳор* – ҳозирги Афғонистоннинг жанубидаги қадимий ва катта шаҳарлардан.

³ *Ҳирманд* – ҳозирги Афғонистоннинг жанубидаги Ҳирманд дарёси.

⁴ *Юрт* – бу ерда қароргоҳ маъносида.

⁵ *Гармсир* (форсча – иссиқ ўлка) – Сейистон ва Балужистоннинг туташ ерлари. (– А.А.)

⁶ *Сейистон* – ҳозирги Эроннинг жануби-шарқида ва Афғонистоннинг жануби-шарқида жойлашган ўлка. 1872 иили Эрон ва Афғонистон орасида бўлинган. Ҳирманд дарёсигача бўлган қисми Эронга, ундан шарқи Афғонистонга ўтган.

Ўзимча кенгашиб кўриб, Сейистон томонга лашкар тортишни маъқул топдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини куч ва қаҳр билан олганимни кўриб, Сейистон волийсининг юрагига қўркув тушиди ва кечаги душманларини энди ўзига дўст тутиб, ўзаро бундай кенгашиб қилдилар: «Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сейистон мулки қўлимииздан кетиши аниқдир», дейишиб, бутун Сейистоннинг сипоҳи ва раияти барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар.

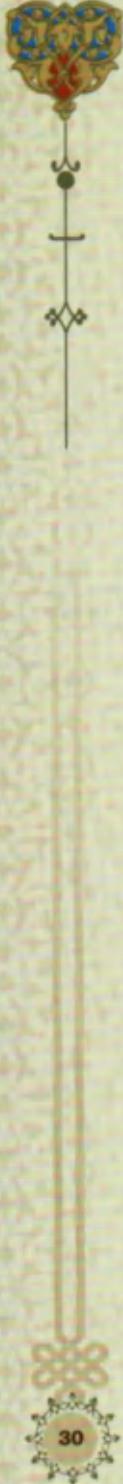
Сейистон волийси ваъдасига вафо қилмагани учун иложсиз қолиб, уларга қарши жангу жадалга киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб тирсагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб яралади¹. (Шундай бўлса ҳам) охири улар устидан ғалаба қозондим. (Лекин) ўша мамлакатнинг об-ҳавосини мизожимга мувофиқ кўрмай, у ердан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Ўша вилоятда яраларим битгунча икки ой туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАҚТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтиб, яраларим тузалгач, Балх² сарҳадидаги тоғларда туриб, ўша ерда қўшин тўплаб, Мовароуннаҳр мулкини забт этиш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Кенгашиб шунга тўхтагач, бу ердан отланиб чиқиб (қарасам), мен билан фақат қирқ отлиқ кишигина қолган экан. Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода, насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нима учундир мендек олтину молсиз, озиқ-овқатсиз бир

¹ Бу жанг 1362 йилда бўлган. Унда Амир Темур ўнг қўлининг тирсагидан ва ўнг оёғидан камон ўқи билан яраланган. Кейинчалик бунинг натижасида оқсоқланадиган бўлиб қолган.

² Балх – ҳозирги шимолий Афғонистонда, Мазори Шариф шахрининг ғарбидағи кўхна шаҳар.

кишига ҳамроҳ бўлиб, итоат қилиб юрганлари учун Тангри таолога шукрлар айтдим. Ўзимча: «Оллоҳ таолонинг мен билан қиласарлик улуғ ишлари кўп бўлса керакким, ўзим каби йигитларни менга бўйсундиришиш», – деб ўйладим.

(Сўнг) Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кетаётганимизда Йилдирим Қорачор нўён авлодидан бўлмиш Сиддиқ Барлосга дуч келдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ўн беш отлири билан келиб менга қўшилди. Унинг келганини яхшиликка йўйдим. Ўша кунлари ов гўштлари билан кун кечирмоқда эдик.

Шу зайдда илгарилаб борарканмиз, йироқдан тепа устида бир тўп кишининг қораси кўринди. Олдинга юрганимиз сари соатма-соат уларнинг сони ҳам ортиб борди. Тўхтадим. «Булар ким бўлди экан?» – деб уларнинг олдига қоровуллар¹ юбордим. Улар бориб: «Амир (Темур)нинг собиқ навкари Қозончи баҳодир экан ва Жета лашкаридан юз отлиқ билан ажралиб чиқиб, шундан бери амирни излаб, саргардон бўлиб юрган эмиш», – деган хабар олиб келдилар. (Буни эшитиб) ерга бош қўйиб Тангри таолога шукр қилдим. Дарҳол Қозончини ҳузуримга олиб келиш учун одам юбордим. У келгач, тиз уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб, мандилимни бошига қўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсаф² деган жойга келиб тушдим.

Эртасига отланиб, дарани айланана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушҳаво бир тепалик бор экан, ўша баландликка чиқдим. Лашкарлар ул тепаликни қуршаб жойлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча (худодан мадад сўраб) ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога оч-

¹ Қоровул – хон ўрдасини қўриқловчи ҳарбий бўлинма. Қўшиннинг маркази, қанотлари, илғор ва (ўғруқни) қўриқдаб борувчи ёки қўшиннинг олдида борувчи хабарчи маҳсус ҳарбий гурух.

² Дарайи Арсаф – Балх тоғлари ичидаги жойлашган дара.

ган эдим, кўзларим ёшланиб, юрагим бўшаши, Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонлиқдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узоқдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўтиб кетмоқда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида орқаларидан бордим. (Қарасам) ҳаммаси бўлиб етмиш отлиқ экан. Улардан сўрадим:

— Баҳодирлар, ким бўласизлар?

Улар жавоб қилдилар:

— Амир Темурнинг навкарларимиз. Уни излаб то-
полмай, кезиб юрибмиз.

Мен дедим:

— Мен ҳам амирнинг навкарларидан биридурмен.

Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб борайин.

Улардан бири отини чоптириб бориб гапимни ўз сардорларига етказибди, «Биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўлбошловчини топдик», дебди.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дарҳол ҳузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж эканлар. Биринчи фавжнинг сардори — Туғлук Хожа Барлос, иккинчисиники — амир Сайфиддин, учингчи-синики — Тутак баҳодир экан. Мени таниган заҳотлари ўzlаридан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тиз уриб, узангимни ўпдилар. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан қучоқдашиб кўришдим. Мандилимни Туғлук Хожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфиддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тутак баҳодирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб, бағоят таъсирандилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирандим. Пайтида жамоат билан намозни адo этдик. Сўнгра отланиб, қароргоҳга бориб тушдик, мажлис қуриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер Баҳром¹ ҳам келди. У илгари ёшлиқ қилиб, мендан ажраб, Ҳиндистон заминини ҳавас

¹ Шер Баҳром — Ҳутталон амири. (— А.А.)

қилиб кетиб қолган эди. Ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни қучоғимга олдим ва узрини қабул этдим. Шу қадар унга меҳри-бонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориғ бўлди.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН ЕТТИНЧИ КЕНГАШИМ

Лашкаримнинг сонини ҳисоблаб кўрсам, ҳаммаси бўлиб уч юз ўн уч отлиқ экан. Ўзимча кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб, жойлашишга қарор бердим. Дастваб Алачу қалъасини эгаллаб олишга жазм қилдим. Илёс Хожа томонидан Менгли Буга Сулдуз¹ бу қалъага қўйилган экан. У ерни озиқ-овқат ва юклар сақланадиган жойга айлантироқчи бўлдим. Шу мақсадда Алачу қалъасига йўл олдим. Шер Баҳром ва (Менгли Буга Сулдуз) ўрталарида қадимдан ошнолик бўлганидан, у: «Мен қалъага бориб, уни ўзимизга эл қилсан», — деб рухсат сўради. Бироқ Шер Баҳром қалъа атрофига етиб боргач, менга: «Менгли Буганинг сўзига қараганда, Илёс Хожа қалъани унга ишониб топширган, шундай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга топширса, мардлик ва мурувватдан узоқ иш бўлур эмиш. (Шунинг учун) қалъани бизга топширишдан бош тортди», — деган хабар келди. Лекин тақдир экан. У менинг қўшин тортиб келаётганимдан хабар топгач, кўнглига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари менинг хизматимда муло-зимлик қилган, Дўлон Жавун қавмидан уч юз йигит у (Менгли Буга) билан шу қалъада эди, келиб менга қўшилдилар. (Бу ердан кўчиб) Дарайи Суф² деган жойга келдим. Ўша вақтда Туман баҳодирнинг ўғли Амлас Балх шаҳри атрофида талончилик билан машгул эди.

¹ Сулдуз – нуфузли мўғул қавмларидан бирининг номи.

² Дарайи Суф – Балхни Кобул билан боғловчи йўл ўтган жой.

Довруғимни эшитиб, икки юз отлиғи билан ҳузуримга бош эгиб келди. Мен унга адаб бериб, күнглини күтартдым.

Шу ердалик чоғимда, Тамука баҳодирга уч отлиқ құшиб, Термиз дарёсидан¹ кечиб үтиб, Жета лашкари, унинг ақволи ва режалари түғрисида хабар топиб келтиришни буюрдым. Тамука түрт кундан кейин шуни хабар қылдика, Жета лашкари Термиз виляятіга келген ва халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмиш. Буни эшитиб, Дарагез² деган жойга бориб туришни лозим күрдим. Кейинроқ қулай фурсат топиб, Жета лашкари устига түсатдан бостириб боришини ўйладым. Дарагезга келгач, Жайхұн дарёси бўйида жойлашган Элчи Буға майдонига келиб тушдим. Илөс Хожа Дарагезга келганим ҳақида хабар топиши билан оқ құшинидан бир неча фавжни менга қарши урушга ҳозирлади.

Шу орада Жета лашкарида от сурган амир Сулаймон Барлос, амир Мусо Барлос³, амир Жаку Барлос, амир Жалолиддин, амир Ҳиндұка Барлос Жета амирларидан юз үтириб, ўз аскарлари билан эски Термизга келиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар менинг ҳузуримга юборған Тўлан Буға етиб келиб, мулоғиматимда бўлди ҳамда (номлари юқорида тилга олинган) амирлар минг отлиқ аскари билан менга қўшилмоқчи ва мулоғим бўлмоқчи эканликларини маълум қилди. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг ўнгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жета лашкари устига кутилмаган босқин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жета лашкари етиб келганини билдиришди. Мен

¹ Термиз гарёси – Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

² Дарагез (Дараий-гез) – Балхнинг жанубий тарафида, ундан тахминан түрт фарсаҳ масофада, Балхоб дарёси бўйлаб жойлашган төғ дараси.

³ Амир Мусо асли Тойживут қабиласидан бўлган. (– А.А.)

ўз қўшиналаримни сафга тизиб, душман қаршисига бориб турдим. Икки лашкар ўртасида сув бор эди.

Фанимларимни чучук сўз, ширин ҳикоятим билан ўз томонимга оғдириб олмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи (разаб) ўтини тұғыр тадбир суви билан ўчирмоқни маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим ва Жета лашкарининг сардори амир Абу Саъидга (кўп яхши) сўзлар айтдим. У айтган гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. (Буни кўргач) менинг ҳам шиддат ўтим алангаланиб, лашкаrimни сафга тиздим.

ЖЕТА ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САККИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: «Агар Жета лашкари билан жанг қилсам, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаrimга зарап етса-чи?» Лекин шу заҳотиёқ ғайратим жўшди: «Салтанат даъво қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойик иш шуки, жангга кириб, ё зафар қучиб ғолиб бўлгайсан, ёхуд ўлдирилгайсан», – дедим (ўзимга-ўзим).

Шундай азимат қилганимда фанимлар уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турганларини кўрдим. Мен ўз лашкаrimни етти фавжга бўлдим. Етти фавжимни кетма-кет душман устига ташлаб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти баланд кўтарилгач, амр қилдимки, ҳировул¹ фавжлари пистирмадан туриб фанимга ўқ ёғдирсин. Шиқовул² ва чоловул³ фавжларига эса

¹ Ҳировул – лашкарининг илғор қисми кетидан борувчи бўлинма; лашкарининг марказ, қанотлари олдида турувчи олд қўшиналар.

² Шиқовул(шиқовул) – лашкер қанотларини кўриқлаб турувчи махсус бўлинма. (– А.А.)

³ Чоловул – ҳарбий юришлар пайтида ва қамал жанглари вақтида теварак-атрофдаги қишлоқларга тўсатдан босқин уюштирувчи ҳарбий қисм. (– А.А.)

ғанимнинг чап қўлига ҳужум қилишни буюрдим. Ўзим бўлса жавонғор¹ ва баронғор² фавжлари билан ҳаракатта келдим. Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жета лашкари амир ул-умароси Абу Саъиднинг фавжини енгдим. Шу пайт Ҳайдар Андхудий ва Менгли Буға жанг майдонига тушдилар. Уларга қарши мен ўзим юзма-юз чиқдим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккаласини ҳам чекинтиридим. Жетанинг тамоми лашкари енгилиб, сочилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкари амирлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин, салтанат даъвоси билан хуруж этганигим ҳақида Туронзаминда хабар тарқалди. Шунда мен адолат билан ҳукмронлик қилишга азму жазм этдим. Салтанатимни мустаҳкамлаш учун, тўплаган ҳазинамдаги нақд пуллар ва (қимматбаҳо) буюмларни сипоҳга тақсимлаб беришга ва даставвал Қаҳлақа қалъасини³ олишга қарор қилдим.

Лашкарга озуқа бериб, сўнг уларни сафга тиздим ва Жайҳун дарёси бўйига келиб тушдим. Термиз кечувидан ўтиб, Қаҳлақа қалъаси тарафига қоровуллар жўнатдим. Ўзим Жайҳун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Менинг келганим ҳақидаги хабар Илёс Хожага етгач, Беккичикнинг иниси Алачун баҳодирни катта қўшин билан устимга юборди. Қоровулларим гафлат

¹ Жавонғор – лашкарнинг сўл қаноти.

² Баронғор – лашкарнинг ўнг қаноти.

³ Қаҳлақа қалъаси (Дарбанди Оҳанин) – Бойсундан (Сурхондарё вилояти) гарбда Саримас тизмасидаги тор дара, форсча «Дарбанди Оҳанин» (Темир дарвоза), қадимги туркий тида: «Темир қапу» («қапу» – дарваза), арабча «Боб ул-ҳадиқ» (Темир дарваза), мўгулча «қаҳлақа» дейилган.

үйкүсида қолган эканлар, уларнинг ёнидан ўтиб, билдирамай, тун қоронғусида тұсатдан устимга ҳужум қилиб келдилар.

Қароргоҳим уч томони сув билан ўралган ярим оролда жойлашғанды. Ярим орол ташқарисида қурилған бир неча чодир Жета лашкари томонидан талон-торож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролға күчиб ўтдилар. Мен бўлсан жангта шайланиб, тезлик билан ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан қўрқани сабабли урушга ботиниб киролмади. Ўн кунгача шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуклар¹ тикириб, Жета лашкарининг қаршиисида бир ой давомида кузатиб турдим. Охири ғанимни қўрқув босиб, орқасига қайтиб кетди. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъқиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ЎНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкарини мағлубиятга учраттанимдан кейин, Бадахшон вилоятига бориб, уни эгаллашга, (бу билан) салтанат ишларига ривож беришга қарор қилдим. (Шу ниятда) дарё бўйидан кўчиб Хулм² деган жойга тушдим.

(Шу ерда) амир Қазағаннинг³ набираси ва қайноғам бўлмиш амир Ҳусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сўнгра у билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим.

¹ Олачук – шу номли шолча туридан ясалған ката ёки чодир.

² Хулм – Афғонистоннинг шимолий қисмидаги шаҳар; ҳозир шу номдаги шаҳарча, шимол-жануб ва шарқ-ғарб йўналишидаги халқаро савдо йўллари чорраҳасида жойлашган.

³ Амир Қазаған (1346 – 1358) – Чигатой улусининг қудратли амири, 1346 йили Қарши яқинида бўлган жангда Қазанхонни енгиб, ҳокимиятни қўлга олган. 1358 йили фитна қурбони бўлиб, ов пайтида ўлдирилган.

Құндузға¹ етиб боргач, бурулдай² элининг сардорлари менга келиб қўшилмагунларича ўша ерда кутиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли хильатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим.

Қўшинимнинг жангта ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шоҳларига етгач, урушга тайёргарлик кўра бошлидилар. Ўзимча мушоҳада қилиб, душман лашкар тўплаб улгурмасдан бурун эпчиллик, уддабуронлик билан зарба бериб, уларни тўзитиб юбормоқчи бўлдим. (Шунинг учун) юриш қилиб, Таллиқонга³ етиб келдим.

Таллиқонга келганимдан Бадахшон шоҳлари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиридан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтана-тим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксарияти тамом хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТИМГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шоҳлари менинг итоатимга киргач, Хутталонга⁴ қараб юрдим. Бу мамлакатга келсан, қайноғам амир Ҳусайннинг қўрслигидан Пўлод Буга ва Шер Баҳром ундан ажralиб, ўз улусига кетиб қолишган эканлар.

¹ Кундуз – Афғонистоннинг шимолий қисмида жойлашган қадимги шаҳар (қадимги номи Валволиж), маъмурӣ-сиёсий марказ. Ҳозир шу номдаги шаҳарча.

² Бурулдай – бу ерда жалойир қабиласига қарашли эл ҳақида сўз юритилмоқда.

³ Таллиқон (Тайхон) – ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги қадимги шаҳар. Ўтмишда Тоҳаристон давлатининг пойтахти. Ўрта асрларда яна иккита Таллиқон мавжуд бўлган: улардан бири – Ҳиротдан ғарброқда, иккинчиси – Каспийдан жануби-ғарбда жойлашган эди.

⁴ Хутталон – Панҷ дарёсининг ўнг соҳилидаги вилоят, ҳозир Тожикистоннинг Хатлон вилояти. Номи қадимги араб ва форс манбаларида Хуттал ёки Хутталон шаклларида ёзилган.

Бу ердан күчиб, Даشتى کўланк¹ жилгасига бориб түшдим, (у ердан) Жета ва Илес Хожа лашкарлари аҳволини билиб келиш учун айғоқчилар жүнатдим. Улар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жета амирлари: биринчиси – Куч Темур Беккичик ўғли, иккинчиси – Темур Нўбкон, учинчиси Сариқ баҳодир, тўртингчиси – Шингум, бешингчиси – Ҳожибекнинг иниси Туғлук Хожа йигирма минг отлик аскар билан Ҳалотий² ва Пули сангин³ оралиғида турган эмишлар.

Улар мен турган ер ва лашкарим қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. (Элчини чалғитиш мақсадида) лашкаримни икки марта қайта-қайта унинг олдидан ўтказтиридим, сўнг элчига рухсат бердим.

(Кейин) кенгашиб, унинг ортидан кетма-кет (қўшин тортиб) боришга қарор қилдим. Лекин лашкарим бу борада мен билан ҳамжиҳат бўлмади. Лашкаримни атрофимга бирлаштирум оқ учун баъзиларига муруват, меҳрибонлик қилдим; бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга қаратиб олмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглига тасалли бердим.

Шу пайт хабар келдиким, илгари менинг навкарларим бўлган Туғлук Сулдуз ва Кайхусрав Жетанинг олти минг отлик аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмоқда эмишлар. Бу хабар лашкарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоқсизлиги янада кучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жаку, Ийгу Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

---

¹ Даشتى кўланк – Хутталон яқинидаги мавзе.

² Ҳалотий – аслида Ҳулъату бўлса керак. Ҳисор вилоятига қарашли мавзе.

³ Пули сангин – луғавий маъноси «тош кўприк», Ҳисор водийсида Сурхоб дарёсининг ирмоги Оби ҳингу дарёсида курилган.

ЛАШКАРИМНИ ИТТИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жаку, Ийгу Темур, амир Сулаймон, амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва улар билан келишиб, ўзимга янада яқин тутдим, «Давлатимга шерик бўласизлар», дедим. Бу билан (уларнинг дилида) ўзларига ишонч ва менга хизмат қилиш учун қатъият туйғуларини уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага, мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарамастларга қўлга киритган мамлакатлар, вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим.

Уларнинг ҳаммасини умид ва қўрқинч орасида сақладим. Ҳар бирига биттадан ноиб ва кутвол¹ тайинладим. Қолган сипоҳийларни ҳам емак-ичмак, кийим-кечак умиди, ширин сўз, очиқ юз билан ўзимга ром этдим. Бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд айладим. Натижада мени қўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқлар ҳам барчаси атрофимда бирлашди. Ҳар ишда бирлик-иттифоқлиқни маҳкам тутишга, амримдан чиқмасликка ваъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик кўрсатишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчигач, Илёс Хожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни даф этиш ва (у билан) қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида кенгащдим, ғанимлар хабар топиб улгурмасдан, чандастлик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилишга қарор бердим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол

¹ Кутвол – қалъа бошлиғи.

очиб қарасам, ушбу ояти карима чиқди: «Қанчадан-қанча кичкина гурӯҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гурӯҳлар устидан ғалаба қозонганд»¹.

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим. Уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда (Илёс Хожанинг) ҳироули бўлмиш Туғлук Сулдуз ва Кайхусравга етишдим. Икки ҳамла билан уларни енгдим ва (уларни) Илёс Хожа жойлашган Пули сангингача қувиб бордим. Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмасдан, қизигида Илёс Хожанинг қарийб ўттиз минглик лашкари устига тўсатдан босқин қилишга қарор қилдим. Бордию (юришни) тўхтатсан ва бирон кор-ҳол юз берса, унинг иложини топиш учун (ўзгаларнинг) кўмагига муҳтоҷ бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан амир Ҳусайн (лашкари билан) мени қўллаб-қувватлаб келаётган эди, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига муҳтоҷ бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёс Хожа лашкарини енгдим.

ЖЕТА ВА ИЛЁС ХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ҮН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Даставвал Илёс Хожа лашкарини бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туриш учун зафарли фавжларимдан илғорини олдинга ташлашга қарор қилдим. Шу мақсадда амир Муаййид Арлот², Учқора баҳодир, амир Мусо бошчилигида икки минг отлиқ аскаримни Илёс Хожа қаршисидаги кўприк бошига жойлаштирдим. Ўзим эсам беш минг отлиқ билан дарёдан ўтиб, Илёс Хожа лашкари тепасидаги тоқقا чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёқишини буюрдим. Жета си-

¹ Қуръони карим, Бақара сураси, 249-оят.

² Арлот – туркий қабилалардан бирининг номи.

поҳлари тоғдаги беҳисоб гулханлару, Пули сангин бошида турган лашкаримнинг кўплигини кўриб, қўркувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёс Хожа қўшини «Жангта ҳозирлан!» буйруғини кутиб (бедорликда) ўтказди. Мен туни билан тоғ устида ухламай Тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салавот айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйқу ва ярим уйғоқлик орасида қулагимга аллакимнинг: «Темур, фатху зафар сенга ёр бўлади!» – деган овози эшитилди. Тонг отиб, ёргу тушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу пайт қарасам, Илёс Хожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетаётиди. Амирларим ва сипоҳийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўйлаб туриб, тоғанинг мақсади маълум бўлгунча таъқиб этишни бир оз кечиктиришни маслаҳат кўрдим. (Тахминан) тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин, уларнинг мақсаддарини тушундидим. Ниятлари – бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан.

(Бир неча кун илгари) мен шикаст етказган ҳиро-вул амирлари ҳам (Илёс Хожа) қошига қочиб борганда Илёс Хожа уларни тоза койиб берган экан.

Уларнинг ниятларидан хабардор бўлиб, тоғдан тушмаётганимни кўришгач, орқаларига қайтиб, менга ҳужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни тоғ этагида сафга тизиб, жангта киришни мўлжалладим. Жета лашкари етиб келиб, нима қилишини билмай ҳайрон турганда, баҳодирларимга ёв устига ёмғирдек ўқ ёғдиришни буюрдим. Душманнинг кўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, (ғанимларим) қўлларидан бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этагини гир айлантириб жойлашдилар. Ўша кеч лапқаримни тўрт фавжга ажратиб, ўзим бош бўлиб,

тунда фаним устига тўсатдан босқин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан уларнинг устига ҳамла қилдим. Жета лашкари ўзини йириб, тартибга келтиргунча баҳодир йигитларим уларни тўзитиб ташладилар. Чопқилашиш пайтида ҳар икки томондан жуда кўп аскар нобуд бўлди. Жета лашкари «ал-фирор»¹, «ал-фирор», дея чекиндилаар. Мен Илёс Хожага етиб олиб, «Йўл бўлсин?» деб қичқирдим. Овозим Илёс Хожанинг қулоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўқ-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилигунча лашкарларимиз ўртасида жанг чопқин давом этди. Садоқ-ўқдонларимиз бўшади. Фаним лашкари чекина туриб жанг қиларкан, тўрт фарсанг узоқлиқдаги ўз қароргоҳига тўкилиб-сочилиб, шикастаҳол, базўр етиб олди. Мен ҳам тизгин тортиб, орқаларидан бошқа қувламадим ва ўша атрофда қўндим.

Жета лашкари урушда енгилганига иқрор бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёс Хожа қароргоҳини қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳужум қилдим. Тинкасини қурийтдим. Охири чорасиз қолган Илёс Хожа Хўжанд сувидан ўтиб кетди. Мен ҳам уларни таъқиб қилиб ўтирмасдан фатҳу зафар билан Мовароуннаҳрга қайтдим.

(Шундан сўнг) салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли, буюк амир деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ҳам улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбатда Мовароуннаҳрда салтанат байробини кўтар-

¹ «Ал-фирор» (қочмоқ, маъносида) — Қуръони карим Аҳзоб сурасининг 16-оятига ишора. Оятда, хусусан, бундай дейилган: «[Эй Мұхаммад] айтинг: агар сизлар ўлиш ёки ўлдирилишдан қочсангизлар, бу қочиш сизларга (барибир) бирон фойда бермас...»

ган амир Қазағаннинг набираси амир Ҳусайнни давлатимга шерик деб атадим ва у билан муросаю мадора қылдим. Гарчи у ташқи күринишидан менга дўстлик билдирса-да, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. (Чунки) ўзи Мовароуннахр салтанати тахтига ўтиришни орзу этарди¹. Унга ишончим йўқлиги туфайли уни хожа Шамсиiddин² мозорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

(Амир Ҳусайн) шундан кейин яна уч бор Қуръони мажидни қўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди. (Лекин) аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг (жазойимга) гирифттор бўлди.

Амир Баён Сулдузнинг ўғли амир Шайх Мухаммад ўзини улуг амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам (кўнглини топиб), ўз томонимга оғдириб олдим ва етти қўшинга бошлиқ атаб, ўзимга муте ва мулоzим қилдим. Мазкур қўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом этдим.

Мендан ажralиб, ўз улуси билан кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунишни истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва хузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, итоатда бўлажагини билдириди. Шер Баҳромни ўз мулоzимим этиб, бир вилоятни унга тортиқ қилдим.

Амир Ҳусайн билан орамиздаги қариндошлиқ ришталарига кўра унга турли муруватлар қўрсатиб, муросаю мадора қилдим, лекин менга дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва Ҳисори Шодмон

¹ Амир Темур билан амир Ҳусайн 1365 йилгача иттифоқдош бўлишган. Лекин 1365 иили «Лой жанг» давомида амир Ҳусайн ўз иттифоқчисини қўллаб-қувватламасдан, жант майдонини ўзбошимчалик билан ташлаб чиқиб кеттаандан бошлаб муносабатлари бутунлай бузилган. (—А.А.)

² Бу ерда Шамсиiddин Кулол назарда тутилган.

вилоятларини мендан тортиб олди. Синглиси ҳарамимда бўлгани боис уни сиқувга олмадим. У билан муросаю мадора қилишга шунчалик интилдимки, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар. Лекин амир Ҳусайн ҳамма вақт мени мағлуб этиш пайида бўлиб, макру фириб бериб келарди. Охироқибат у ҳақидаги кенгашим шу бўлдики, уни шамшир зарби билан муте қилишга қарор қилдим.

Туронзамин вилоятини забт этиб, ғанимлар¹ вужудининг хас-хашагидан тозалаганимдан кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат билан бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида ҳеч кимдан қўрқмаслигини кўрсатмоқчи бўлгандай, кибру ҳавога берилдилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб, менга: «Бу давлатта баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик», – дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимидағи таъсир қилмади. Ўз-ўзимча: «Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Оллоҳ таолонинг муқаддас мулки – ер юзига эгалик қиласидиган подшоҳ ҳам битта бўлиши керак», – деб ўйлар эдим.

Шу пайт (авлиёлардан ҳисобланган) Бобо Али Шоҳ ҳузуримга келди ва: «Темурбек, Тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўқда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур», – деди. Мен унинг сўзларида ҳидоят топдим. Қуръони мажиддан фол очсан, ушбу қутлауг оят чиқди: «Инна жаалнака халифатан фил арз», яъни «Биз сени ер юзига халифа қилдик»². Мен буни (истиқболнинг) хайрлик ва муборак фоллари қаторига киритдим. Ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунишни истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб, ўзимга итоат эттириш учун турли йўллар

¹ Илёс Ҳожанинг кўшини назарда тутилади. (– А.А.)

² Қуръони карим, Сод сураси, 26-оят.

қиғидирдим. Энг аввал Амир Ҳожи Барлос олдига бориб, уни ўзимга иттифоқдош қилдим. Баён Сулдуз ўғли Шайх Мұҳаммад¹ шароб ва майхўрликка мүккасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўз тасарруфимга олдим. Амир Боязид Жалойир Хўжанд вилоятининг ҳокими эди. (Дўстона) насиҳат айласам, унга таъсир қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари ўзига қарши чиқиб, олдимга кишанлаб келтирдилар. Мен (ўтган ишларни юзига солмай) унга илтифотлар кўрсатдим. Буни кўриб, ўзи (уятдан) шарманда бўлди.

Элчи Буга Сулдуз Балҳда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қазаған таҳти шу ерда бўлганилиги учун Балх таҳтига даъво қилаётган амир Ҳусайнини Элчи Бугага қарши қайрадим.

Мұҳаммад Ҳожа Апардий найман аймоғидан бўлиб, Шибирғонот² вилоятини босиб олиб, менга қарши исён туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоят бериб, уни ўзимга содиқ навкар қилиб олдим. Бадахшон вилоятiga эгалик қилаётган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишувлар қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб (бўйсундилар).

Кайхусрав Хутталон вилоятини ва Ўлжайту Апардий Арҳанг³ вилоятини тасарруфларида тутардилар. Кайхусравга Ўлжайту Апардийнинг вилоятини босиб

¹ Бу ерда гап ўғил эмас, ота амир Баён Сулдузнинг ўзи ҳақида кетмоқда. (—А.А.)

² Шибирғонот — Балҳдан жануби-ғарбий тарафда жойлашган вилоят, бош шахри Шибирғон. (—А.А.)

³ Арҳанг — қадимги Тоҳаристон вилоятидаги шаҳар; Амударёning юқори оқимидағи Таллиқоннинг шимоли-шарқидаги жой. XIV аср иккинчи ярмидан Арҳанг — Сарой деб номланган; таҳм. XVI асрдан бошлаб уни Имом (Ҳазрати Имом) деб ҳам атаганлар. Ҳозирги номи Имомсоҳиб, Панҷ дарёсининг чап соҳилида, Афғонистонда.

олиши учун мадад жўнатдим. У бориб Ўлжайту Апардийнинг вилоятини забт этди. Оқибатда Ўлжайту Апардий паноҳ излаб менинг хизматимга келди.

Амир Хизр Ясурий¹ ўз ҳалқи – ясурийлар мадади билан Тотканд² вилоятини босиб олган эди. Кайхусрав билан Ўлжайту Апардийни бир-бири билан яраштиредим. Буларга ёрдамчи куч йўсинида бир тўда киши қўшдим. Икковлари бирлашиб, ясурийларга ҳужум қилиб, талон-торож этдилар. Амир Хизр (Ясурий) ожиз қолиб, менинг паноҳимга келди.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни уруш-талащдан тинчитдим. Менинг қаҳрамон аскарларим тўла куч-куватга кирди. Ҳар томонга барлос улусининг номи ва донғи таралди. Менинг ҳимматим билан Чиратой қўшинлари ва туманларининг овозаси оламга ёйилди. Жами элу ҳалқ, қўшунот ва тумонот ҳамда кўчманчилар менинг ҳукмронлигим остига ўтди. Бироқ Мовароуннаҳрдаги баъзи қалъалар (ҳамон) амир Ҳусайн қўлида эди, уларга менинг ҳукмим ўтмасди.

Амир Ҳусайн салтанатим азимати ва шон-шавкатининг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари (қаттиқроқ) ура бошлиди. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга қарши исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига кўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у бўлса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртидан такаллуфлар билдириб, аслида ҳийланайранг ишлатиб, мендан Қарши қалъасини олиб қўйди. Қарши қалъасини қўриқлаб туриш учун қўрғон-

---

¹ Хизр Ясурий – Чингизхон лашкарининг сўл қанотига қўмон-донлик қилган амир Ясурнинг авлодларидан. Ясурий Вахш ва Талиқонни босиб олишда иштирок этган ва эли ўша юртларда ўтириб қолган. Хизр Ясурий эса аввалига Амир Темурнинг ишонган яқин амирларидан ҳисобланган. Бироқ кейинчалик амир Ҳусайн томонидаги туриб жанг қилган ва шу жанглардан бирида ўддирилган.

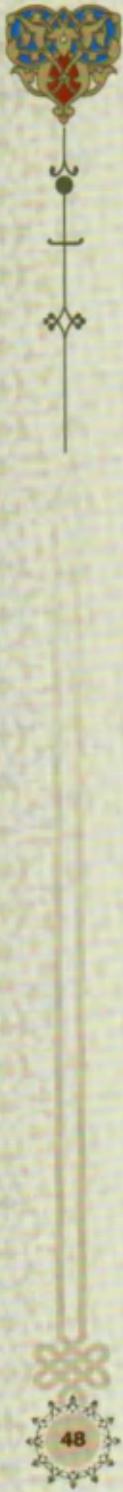
² Тоткан – ўрта асрларда Самарқанд ғарбидаги шу номли шаҳарча ва вилоят, ҳозир Самарқанддан 25 км ча ғарbdаги шу номли қишлоқ. (– А.А.)

беги амир Мусо бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна құшымча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай, мени ўлдирмоқчи бўлди. Мендаги салтанат ғайрати түғёнга келиб, Қарши қалъасини ундан тортиб олишга унда-ди. Баъзи амирларим у ерга юриш қилиб, қалъани жанг билан қўлга киритишни менга маслаҳат бердилар. Қарши қалъасини олиш режаларини туза бошладим. Улар айтгандай уруш билан олсам, бунинг хатарли то-монлари кўплиги кўнглимдан ўтди. Ўзимча: «Мабодо қалъани жанг билан олмоқчи бўлсан, ғаним лашкари-нинг ёмон кўзидан қўшинимга зарар етса-чи?» — деб ўйладим. Сўнгра жанг қилиш фикридан вақтинча воз кечдим ва бошқа тадбирни қўллашга кирищдим. Хуросон томонга юzlаниб, бу билан Қарши қалъаси бек-ларининг хотирини жам қилмоқчи бўлдим. Кейин эса лашкарим билан (яширинча) орқага қайтиб, тунда тўсатдан қалъага ҳужум қилиб, у ерни босиб олишни режаладим. Хуллас, бу ердан кўчиб, Хуросонга қараб йўлга тушдим.

Амуй сувидан¹ кечиб ўтганимда, Хуросон томон-дан Қаршига келаётган карвонга дуч келдим. Кар-вон бошлиғи менга совғалар тақдим этди. Мен ун-дан Хуросон амирларининг ҳол-аҳволини суриштир-дим ва Хуросон вилоятига бораётганлигимни айтдим, кейин кетишларига ижозат бердим. (Лекин) карвонга айғоқчи қўшиб юбордим ва дарё соҳилида бирон ёққа жилмай хабар келишини кутдим. Айғоқчи ха-барига кўра, карвондагилар амир Мусога шундай деган эмишлар: «Амир Темурни Амуй суви ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан». Бу гап амир Мусо ва амир Ҳусайннинг лашкарига етгач, хурсанд бўлиб, ўйин-кулги ва айш-ишратга бери-либдилар.

¹ Амуй суви – Амударё.

Бу хабарни эшитишим билан лашкаrim ичидан энг ишончли, довюрак, жанг күрган ёш баҳодир йигитлардан икки юз қирқ учтасини танлаб олдим ва дарёдан ўтиб, илғор юбордим. Ширкент¹ мавзеига етдим ва ўша ерда бир кечакундуз тұхтаб, (сұнг) яна йўлга тушиб, Қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим. (Одамларга) арқонларни бир-бирига боғлаб нарвон ясаб қўйишларини буюрдим. Шу пайт амир Жаку тиз чўкиб: «Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар етиб келгунча тұхтаб туриш зарур», — деб ўтинг қилди. Шунда хотирамга бир фикр келди: баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмоқчи бўлдим. Қирқ отлиқ ҳамроҳлигиде Қарши қалъаси томон йўл олдим. Йироқдан қалъа қораси кўрингандা, баҳодирларимни келган ерда тұхтатиб қўйдим ва уйимизда туғилиб ўстган Мубашири ва Абдулло исмли (йигит)ларни бирга олиб кетдим. Ҳандақ² бўйига етдим. Қарасам, ҳандақ сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, ҳандақ тепасидан ўтказилган, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди. Отимни Мубаширга қолдириб, ўша тарнов орқали ҳандақ устидан ўтдим ва қалъанинг хокрезига³ етдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қоқдим. (Лекин) дарвозабонлар ухлаёттан экан, (ичкаридан садо чиқмади). (Ҳар эҳтимолга қарши) дарвозани ташқарисидан кесак-тош ва лой билан тўлдириб қўйишган экан. Қалъа девори атрофини кўздан кечириб, нарвон ва зиналар қўйса бўладиган жойни топдим. (Сўнг) орқамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим хузурига бордим.

Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонлар билан етиб келишган экан. Ҳаммалари шайланиб, нар-

¹ Ширкент – ҳозирги Бешкент, Қарши туманининг маркази.

² Ҳандақ – шаҳар ёки қўргон девори ташқарисидан тир айланасига душмандан мудофаа мақсадида қазилган чуқурлик, одатда унга сув тўлдириб қўйилган.

³ Хокрез – душман ўқлари ва ҳужумидан химоя мақсадида қалъа девори остига уюлган тупрок.

вонларни олишди ва қалъа сари юзландик. Хандақдан тарнов орқали қалъага ўтдилар. Зиналарни ҳам олиб ўтдилар ва деворга қўйдилар. Эр йигитлардан қирқтаси тепага чиқиб, қалъага кириб олдилар. Мен ҳам нарвонга оёқ қўйиб энди қалъага кирмоқчи бўлган эдим, карнай тортиб, бурғу¹ чалдилар. Тангри таолонинг қўллаши билан қалъани қўлга киритдим.

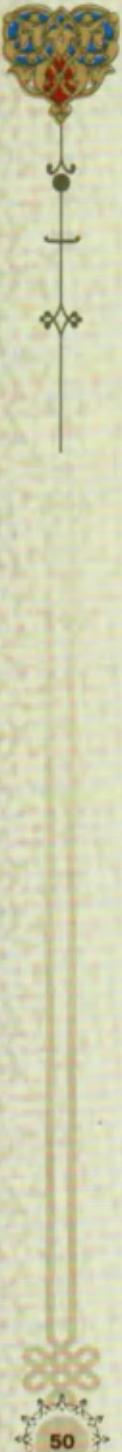
Бу хабар амир Ҳусайнга еттач, (энди) макру ҳийла йўли билан, дўст-ошно либосини кийиб, мени ром этмоқчи бўлди.

МЕНИ ҚЎЛГА ТУШИРМОҚЧИ БЎЛГАН АМИР ҲУСАЙННИНГ МАКРУ ҲИЙЛАСИДАН ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн: «Менинг дўстлик ва қариндошликни риоя қилишдан бўлак ниятим йўқ», — деб Қуръон устида қасам ичди, кейин ўша Қуръонни менга жўнатди. У яна мана буларни ҳам айтиб юборибди: «Агар сенга айттан гапларимга хилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қиласам, шу ушлаган Қуръон —Худонинг китоби мени урсин». Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг хузуримга яна одам юбориб: «Ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳақи, дуруст бўларди», — деб мени Чакчак² дарасида учрашишга даъват этди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо Қуръон ҳурматини сақлаб, (айттан жойига) учрашувга боришга қарор қилдим. (Бироқ бу борада) эҳтиёт шарт, Чакчак дараси атрофига баҳодирларим-

¹ *Бурғу* – карнайнинг бир хили, ковак шох шаклида бўлган.

² *Чакчак дараси* – Чакчак тизмасининг жанубий этагида жойлашган мавзе, ҳозирги номи Чакдара (Қашқадарё вилоятининг Деконобод тумани ҳудудида).

дан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйиш, кейин эса ўзим суюнса бўладиган ишончли одамларимни олиб, учрашувга бориш режасини туздим.

Амир Ҳусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, унинг найрангларидан мени огоҳ этиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром амир Ҳусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантириди. Амир Ҳусайн (буни сезиб қолиб) Шер Баҳромни қатл эттириди, менинг устимга эса минг отлик аскар билан ҳужум бошлади.

Бу хабар менга етганида, энди дарага келиб тушган эдим. Қўшинимни тартибга солдим. Шу вақт амир Ҳусайн лашкарининг қораси кўринди. Қоровуллар бу фақат амир Ҳусайн лашкарининг бир қисми эканлиги, унинг ўзи бу ерда йўқлигини хабар қилдилар ва: «Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир қисмнигина юборди», – дедилар.

Мен (жангу жадалга) ҳозирлана бошладим. Бу ерда ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эди. Амир Ҳусайн қўшинининг фавжи дарага киргунигача сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар (бу ерга) юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийта юзма-юз бўлдим. (Хуллас) дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. (Сўнг) одамларими ни саф-саф қилиб туздим ва Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда аскотар экан. Амир Ҳусайнга (эса) ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

Ёрга еткур, сабо, ким макр қилмишdir манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.

Бу хатим амир Ҳусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлди ва мендан узр сўради, (лекин) мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

ТУРОНЗАМИННИ МҮГУЛЛАР ТОИФАСИ ҚОДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

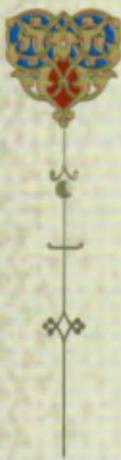

Жета ва Илөс Хожа лашкарини Мовароуннахрдан қувиб, Хўжанд дарёсининг нариги қирғонига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, мўғулларнинг баъзи фавжлари Мовароуннахр қалъаларида мустаҳкам жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун лашкарим қисмларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш чўзилиб кетса-чи, деган фикр мени ташвишга солди.

Шу орада менга мўғуллар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар келтиридилар. Лашкар қисмларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, деб (бошқа) чора излай бошладим. Сўнгра Илөс Хожаномидан қалъадагиларга қарата ёрлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрлиқни бир мўғул қўлига тутқазиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир қисмини жўнатдим. Аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзларини ғанимга кўпдай қилиб кўрсатиши буюрдим. Илөс Хожанинг талаби ёзилган ёрлиғ ғанимлар қўлига тегиб, лашкарларим кўтарган чанг-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннахр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша золимлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг кўлимга ўтди.

Қариндошлиқ ҳурмати учун Балх билан Ҳисори Шодмон вилоятларини амир Ҳусайнга тортиқ этдим. У эса бу эҳсону муруватимни назарига илмай, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен ҳам ўз-ўзим билан кенгашиб, амир Ҳусайнни ўртадан кўтаришга қарор бердим.

Амир Ҳусайн мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичини кемириб, мен-

га ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди¹. У Мовароуннахрни мендан тортиб олишга, мени (эса) ўлдириб, тахтга ўзи ўтиришга бел борлаган эди. Ўртамиизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди². Унинг адолатсизлиги, инсофисизлиги ҳаддидан ошган, мени енгиш ва ўлдиришига оз қолган вақтлар ҳам бўлди. Айнан шу вақтда қўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўғирдилар. Хутталон ҳокими амир Кайхусравнинг инисини сабабсиз қатл эттириди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хутталонда унга душман бўлиб қолди.

Амирлари (анчадан бери) ундан норози бўлиб, адват сақлар эдилар, у эса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор келтириб, маҳв этиш қасдида қароргоҳини Балх чеккасидағи бир жойга кўчирди³. Бу хабарни эшлишишим билан амир Ҳусайн ҳаракатта келмасдан бурун, устига бостириб боришга қарор қилдим. Бор лашкарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашкар фавжлари келиб менга қўшилдилар ва Балх атрофига бориб тушдим. Амир Ҳусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди. Охири қочиб қальяга кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмиши туфайли кўргилигини кўрди⁴.

---

¹ 1365 йилда амир Ҳусайн Самарқандда Амир Темурга яқин бир неча бекларни исён кўтаришда айблаб, уларга катта жарима солади. Амир Темур бисотидағи бор олтин ва жавоҳирларни, шунингдек, хотини Улжай Туркон оқанинг қимматбаҳо тақинчоқларини ҳам кўшиб, товонга тўлайди.

² 1366 – 1370 йиллар давомида Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасида муттасил равища ўзаро урушлар бўлиб турган.

³ Бу ерда сўз амир Ҳусайн тиклаган Балхдаги Ҳиндувон ҳисори ҳақида бораётир.

⁴ Низомиддин Шомий ва Шарафиiddин Али Яздийлар ўз «Зафарнома»ларида амир Ҳусайннинг очиқ жангдан қочиб ичкари қальяга яширингани, 1370 йил апрелда қўлга олингани ва ўлдирилгани воқеасини батафсил баён этганлар.

МЕНГА ҲАР ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧҮЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧУН «МЕНИ ЎЛДИРАДИ» ДЕБ ВАХИМАДА ЮРГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн менга асир тушгандан кейин, унинг навкарлари ва амирлари «Энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Аввалига ниятим шундоқ эди, кейинроқ, «Ахир булар аскарлар-ку?» деб барчаларини афв этдим ва яна аскарликка тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлиб турган уларнинг бош амири кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини¹ эшигтгач, менинг қаҳримдан кўркиб, ўзини сергак тутди ва бордию уни тутиш учун қўшин юборсан, тўғри иш қилмаган бўлур эдим. (Шунинг учун) ўзимни уни унугтан кишидек тутдим ва (унинг борасида) ушбу тадбирни қўлладим: мажлисларда, йигин-ўтиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим, токи дўстлари: «Амир (Темур) сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибди», деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор бўлиб, паноҳимга келди.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн ўлдирилиб, (унга қарашли) Балх, Ҳисори Шодмон² ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани ҳақидағи хабар Хуросон ҳокими

¹ Амир Ҳусайнни Хутталон ҳокими амир Кайхусрав хун талаби билан ўлдирган, чунки амир Ҳусайн 1360 йили унинг иниси Кайқубодни қатл этдирган эди.

² Ҳисори Шодмон – Ҳисор вилояти (қадимги Чагониён)нинг бош шаҳри; мустаҳкам қальъаси бўлган, қадимги номи Шумон. Ҳаробалари Душанба шаҳрининг ғарбий тарафида ҳозир ҳам мавжуд.

Малик Фиёсиiddинга¹ етганида, уни қўрқинч босди, (уруш қилиш учун) лашкару сипоҳ тўплаб, мудофаага шайланди.

Кенгашиб, хурросонликлар ҳушёrlигини сўндириб, ғафлат уйқусига чўмдириш учун, мен ҳарбий ҳийла ишлатиш фикрига тушдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш қилмоқчидаи бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода Малик Фиёсиiddиннинг (мендан кўнгли тинчиб), жабрзулм қилмоққа қўл урганлиги ҳақида пиримдан² хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайттаним ҳақидағи хабарни эшитиб Фиёсиiddин хотиржам ўтирган эди. Шунда мен ўз-ўзимга кенгашиб: «Ана энди хурросонликларнинг кўнгли мендан хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнинг айни пайти», – дедим ва Балх чеккасидан қайтиб, Балҳда қолдирган аскарларим билан Ҳиротта қараб юрдим, Малик Фиёсиiddинни ғафлат уйқусида босдим ва у ночор шаҳардан чиқди, ҳазина ва тамом бойлигини менга пешкаш³ қилди. Шундай қилиб, Хурросон мулки менинг қўлимга ўтди⁴. Хурросоннинг барча амирлари менга бўйсундилар.

СЕЙИСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АФГОНИСТОН⁵ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ КЕНГАШИМ

Хурросон мамлакати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқорида эслатилган уч мамлакатта лашкар юборайлик, деб маслаҳат бердилар. Мен дедим-

¹ Малик Fuёsiddin – 1245 – 1389 йиллари Fур (ҳозирги марказий Афғонистон) ва Ҳирот вилоятларини тасарруф этган куртлар сулоласи вакили. Ҳақиқий исми – Малик Фиёсиiddин II Пир Али. 1370 – 1381 йилларда ҳукмронлик қилган.

² Бу ерда Зайниддин Абубакр Тайободий назарда тутилган.

³ Пешкаш – ҳадя, тортиқ.

⁴ Амир Темур томонидан Хурросоннинг узил-кесил бўйсундирилиши 1381 – 1383 йиллари амалга ошган.

⁵ Бу ерда Афғонистон атамасининг мавжудлиги мантиқда зид, чунки бу ном билан аталувчи давлат Соҳибқироннинг даврида ҳали хари-

ки: «Агар лашкарларнинг ўзи билангина иш битмасачи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг эса мўлжаллаб қўйган бошқа ишларим кўп».

Маслаҳатни шундай деб билдимки, ўша диёрлар ҳо-
кимларини ўзимга оғдириб олиш учун: «Агар менга қў-
шилсанглар (кутуласизлар), курашсанглар йиқиласиз-
лар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса, ўшани қўра-
сизлар», — деган мазмунда ёрлиглар йўлладим. Бу тадби-
рим тақдирга тўғри келди. Ёрлигларим уларга етиши
биланоқ итоат бошларини бўйсуниш мақомига қўйдилар¹.

ЎРУСХОННИ² БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Тўхтамишхон³ таҳт талашиб (Дашти Қипчоқ) хони
Ўрусхондан енгилиб, менинг паноҳимга қочиб келган
эди. Унинг билан қўшин юборсаммикан, ё ўзим бор-

тада йўқ эди. Бу атама 1756 йили Аҳмадшоҳ Дурроний мустақил Аф-
ғонистон давлатини эълон қилганидан кейин муомалага кирган. Бироқ,
маълумки, «Тузуклар» Ҳиндистонда, Бобурийлар даврида бир ё икки
марта «таҳрирланган», яъни матнга ноўрин ўзгартишлар киритилган.
Бизга маълумки, шундай «таҳрирлар»дан бири император Шоҳ Жаҳон I
(1628 – 1657) даврида бажарилган. Лекин у даврда ҳам ҳали Афғонис-
тон давлати бўлмаганинги учун у «таҳрирда» бу атама матнга кири-
тилган бўлиши мумкин эмас. Демак, ҳозирча бизга номаълум бўлиб
қолаётган иккинчи «таҳрир» Афғонистон давлати ташкил топган 1756
йилдан кейин бажарилган ва бу билан асарга тузатиш киритиш ўрнига
чалкашлиқка йўл қўйилган. «Мужаррир»лар томонидан асарга кири-
тилган бу ва бошқа чалкашлиқлар ҳозирги баъзи тадқиқотчиларда унга
нисбатан шубҳа уйғонишига сабаб бўлди. (– А.А.)

¹ Бу воқеа 1383 йили рўй берган.

² Ўрусхон – Жўчи авлоди, Оқ Ўрда хони (1361 – 1376). Унинг
Оқ Ўрда ва Кўк Ўрда давлатларини битта Олтин Ўрдага бирлашти-
риш учун ва ўз рақиби, Амир Темур томонидан қўллаб-куватлан-
ган Тўхтамишхон билан курашлари мувваффақиятли бўлмади.

³ Тўхтамишхон – Жўчи авлоди, Олтин ўрда хони (1376 – 1395).
1378 йили Амир Темурнинг ёрдами билан Жўчи улусининг ҳар икка-
ла қисмини, Оқ Ўрда билан Олтин Ўрдани бир-бирига қўшиб, 1395
йилга қадар Дашти Қипчоқда Жўчи улуси устидан ҳукмронлик қила-
ди. 1405 йилдан кейин Сибир ўрмонларида касаллиқдан вафот эттан.

саммикан деб турганимда, Ўрусхоннинг элчиси келиб қолди. Кенгашиб, элчининг кўнглини овлаб, сўнг кетишига ижозат беришни, ўзим эса Даشتি Қипчоқ томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеаларни Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қўшинларим қўққисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Ўйлаганимдек иш туттандим, тадбирим тақдирга тўғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг қўрқмас лашкарим ногаҳон келган селдек Ўрусхон устига ёпирилди. У эса қаршилик кўрсатолмай, қочиши ихтиёр қилди. Даشتি Қипчоқ мамлакати менга бўйсунди¹.

ГИЛОН², ЖУРЖОН, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН³, ФОРС ВА ИРОК, МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг Музаффарийлар⁴ ва турли тоифадаги ҳукмдорлар⁵ зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалари қўлимга тушгач, Ироқقا юриш тадоригини кўришга жазм қилдим⁶.

Шу пайт хотирамга: «Бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифоқ бўлиб, менга қарши урушга кўтарилсалар-чи? Демак, жангта шай бўлиш лозим!» — деган

¹ Бу воқеа 1376 йилда бўлган.

² Гилон (Жилон) — Каспий денгизининг жануби-ғарбидағи вилоят; ипак матолари билан машҳур бўлган.

³ Ширвон — Озарбайжондаги тарихий вилоят. Кура дарёсининг қуий ҳавzasида. Уни Ануширвон бунёд қилган деган ривоятта боис шу ном билан аталган.

⁴ Музаффарийлар — 1314—1393 йилларда Жанубий Эронни идора қилган сулола.

⁵ ..ҳукмдорлар — бу ерда мўтуллардан кейин ҳукумат тепасига келган Сарбадорлар, Чўпонийлар, Жалоирийлар давлатлари кўзда тутилган

⁶ Бу юриш Хурсононда амир Валибек ва Алибек Жониқурбоний исёнини бостириш мақсадида қилинган.

фикр келди. Амирларим ҳам жангдан аввал тегишли тайёргарликни кўриш керак, деб маслаҳат бердилар. Ўзим эса буларни бирма-бир ром этган ҳолда бўйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш даркор, деган фикрда эдим. Менинг паноҳимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими амир Али бўлди. У менга пешкаш жўнатиб, мактубида: «Биз ҳазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётибмиз. Бу ерни олсангиз, қуввату кучингиз ортар, аммо кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ иштир¹», — деган гаплар битилган эди.

Мен Мозандарон ҳокимининг итоат билдириб қилган бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. Кейин Гилон ва Журжонга қараб йўл олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қаҳрли лашкарим фавжларини уларнинг устига жўнатдим, ўзим эса Ироқ сари лашкар тортдим.

Исфаҳонни забт этдим. Шаҳар аҳолисига ишонч билдириб, қалъасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар эса исён кўтариб, мен тайинлаган даругани² ҳамда уч минг аскаримни тиғдан ўтказдилар. Мен Исфаҳон аҳолисини қатли ом қилиш ҳақида буйруқ бердим³.

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШЕРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Шерозни Музаффарийларга қолдириб, Исфаҳонда эса уч минг одамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни даф этиш учун Дашиби Кипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфаҳон аҳолиси даругани ўлдирди. Шу вақтнинг ўзида Шероз аҳолиси ҳам менга бўйсунмай қўйган эди. Шу сабабдан, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш

¹ «Куръони карим». Бақара сураси, 237-оят. (— А.А.)

² Даруга — шаҳар ҳокими.

³ Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир бўлган. Қуролсиз кишилар, саййидлар, шайхлар ва хунармандларга тегилмаган.

қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлиқ аскар түпладим. Лекин бу катта лашкар билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сиғмай қолиши мумкинлигини эътиборга олиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини забт қилишга бирин-кетин юбориш керак, деган қарорга келдим.

Шундан сўнг, лашкаримни уч фавжга бўлдим ва ўзимдан олдинда боришни буюрдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сўнг Шероз устига лашкар тортдим. Шоҳ Мансур¹ жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

ТЎХТАМИШХОНГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан қувиб юргани сабабли² кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун ош балмоқ³, ов гўшти, саҳро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Лашкарим бундай оғир ахволга тушиб қолганини эшигтан Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлиб, чумолиу чигиртқадан ҳам кўп аскари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўқнашди. Аскарларимнинг очликдан тинкаси қуриган эди. Тўхтамишхон аскарлари эса тўқ ва осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб тиз чўкиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини билдирамагунларича, саркардаларим ва аскар бошликларим жанг қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг байроқдори мен билан тил бириктирди — уруш бош-

¹ Шоҳ Мансур — Музafferийлар сулоласидан. 1387 — 1393 йиллари Форс, Исфаҳон ва Ироқи Ажамни идора қилган ҳукмдор. 1393 йил 26 апрелда жангда ўлдирилган.

² Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши 1391 йилдаги юриши назарда тутилмоқда, Жанг Амир Темурнинг ғалабаси билан яқунланган.

³ Ош балмоқ — атала. (— А.А.)

лаганимда, икки томон лашкари юзма-юз келганда, байроқдор байробини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Фарзандларим (ва набираларим) олдимга келиб, тиз чўкканини эшигтгач, амирларим ва нўёнларимнинг¹ жасурлиги тутиб, жангта шай ҳолатта келдилар. Мен (набирам) амирзода Абу Бакрни² саккиз минг отлиқ билан ҳировул этиб тайинладим. Савашу чопиш қизишиб, жангу жадал ўти қўкка кўтаришганда, чодирлар тикиб, таом тайёрлашга киришишни буюрдим. Худди шу пайт ғаним байроби тубан бўлди ва Тўхтамишон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини³ ғоратта ташлаб, жанг майдонига орқа ўтириб қочди⁴.

ДОРУССАЛОМ⁵ (БАҒДОДИНИ ВА АРАБ ИРОҚИНИ⁶ ЗАБТ ЭТИШ ТЎҒРИСИДАГИ КЕНГАШИМ

Ажам Ироқи⁷ ва Форсни забт этганимдан кейин, қутб ул-ақтоб⁸ пиrimдан менга қуйидаги мазмунда

¹ Нўён – туман, яъни 10 минг кишилик лашкар қўмондони.

² Абу Бакр (1382–1417) – Амир Темурнинг невараси, амирзода Мироншоҳнинг ўғли, Озарбайжон ва Ироқ ҳукмдори.

³ Жўчи улуси – Чингизхоннинг тўнгич ўғли Жўчи ва унинг ўғли Ботухон томонидан бунёд этилган давлат. Унинг таркибига ҳозирги Россиянинг бир қисми ҳамда Украина, Қозоғистоннинг Балхаш кўлидан ғарбдаги ерлари кирган. (– А.А.)

⁴ Бу ерда Қундузча яқинида (ҳозирги Самара ва Чистополь ўртасида) 1391 йил 18 июнида бўлиб ўтган жангда Тўхтамишоннинг мағлуб этилиши воқеаси келтирилган.

⁵ Доруссалом – (араб. – тинчлик маскани) – мусулмонлар томонидан Бағдод шаҳрига берилган сифат, чунки шаҳар барпо қилинишида уч йил давомида халифалик уруш олиб бормаган. (– А.А.)

⁶ ..араб Ироқи (Ироқи араб) – араблар истиқомат қилиб турган Ироқ; асл Ироқ (қадимги Бобил). (– А.А.)

⁷ ...ажам Ироқи (Ироқи ажам) – ажамликлар, яъни араб бўлмаган ҳалқлар истиқомат қилиб турган Ироқ (қадимги Мидия), Эроннинг Ироқ билан чегарадош ғарбий ерлари, Месопотамияга туташ жойлар тушунилади.

⁸ Кутб ул-ақтоб – «қутблар кутби». Улур мартабали шайхлар, дин пешволари ва валийларга бериладиган фахрли ном. Бу ерда Мир Сайид Барака назарда тутилган, дея тахмин қилиш мумкин.

мактуб келди: «(Эй), араб Ироқи ва ажам Ироқининг буюк фотиҳи, (Оллоҳ) сенга (иккинчи) Ироқни ҳам тақдим этди!».

Бағдодни забт этиш учун даставвал султон Аҳмад Жалойир¹ ҳузурига Бағдод волийси лашкарларининг қай аҳвозда эканлиги, юриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: «Султон Аҳмад икки кўзли бир бўлак гўшт экан», – деган мазмунда хат юборди. Мен Тангрининг иноятига сுяниб, (Бағдод устига) қараб юрдим ва тез фурсатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад Жалойир жонининг омонлигини афзал кўриб, Карбало томонга қараб қочди. Шу билан Доруссалом Бағдод менга бўйсунди².

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

(Тўхтамишхон мендан енгилиб) Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, ўзи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқлигимдан фойдаланиб, Дарбанд³ ва Ширвон орқали Озарбайжонга кўп сонли лашкар юбориб, фитнаю фасод кўтарди. Бу вақтда мен ҳар иккала Ироқни ҳам эндиғина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни йўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали яна Даشتி Қипчоққа юришни маслаҳат кўрдим.

---

¹ Султон Аҳмад Жалойир – 1382 – 1410 йилларда Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган.

² Бу ерда Бағдоднинг Амир Темур томонидан 1393 йил сентябрь ойи охирида биринчи марта забт этилиши назарда тутилган. Султон Аҳмад Жалойир Мисрга қочиб, мамлуклардан бўлмиш Сайфиддин Баркуқ (1382 – 1399) саройидан паноҳ топган эди. Кейинчалик 1401 йил 20 июнида Амир Темур иккинчи марта Бағдодни фатҳ этган. (– А.А.)

³ Дарбанд – Каспий дengизининг чап соҳилидаги тарихий шаҳар, асрлар давомида у ерда жойлашган мудофаа иншоатлари ва қалъя муҳим чегара пункти ва Каспий дengизидаги катта бандарлардан бири бўлиб хисобланган.

Юриш олдидаң күрик қилиб, лашкарим қаергача бориб етишини билмоқчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада лашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шукр келтирдим. Сўнг Самур сувидан¹ ўтиб, Даشتி Қипчоқнинг элу улусига ушбу мазмунда ёрликлар йўлладим: «Кимки менга келиб қўшилса, улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади».

Хижрий 797 (милодий 1394 – 95) йили Даشتи Қипчоққа кирдим ва узоқ шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим². Менга қарши бўлган Жўчи эл-улусини бўйсундириб, ўзимга тобеъ этдим. Бешинчи ва олтинчи иқлим³ вилоятлари, улуслари, қалъаларини забт этиб, ғалабаю зафар қучиб ортимга қайтдим.

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим.

Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир⁴: «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзи-

¹ Самур суви – Догистон ва Озарбайжон чегарасидаги дарёча, Каспийга кўйилади. (– А.А.)

² Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги бу уруш 1395 йил 17 апрелда Терек дарёси бўйидаги водийда бўлган ва Соҳибқироннинг ғалабаси билан якунланган. Шундан кейин Амир Темур, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида келтирилишича, Даشتи Қипчоққа қарашли қатор вилоят ва шаҳарларни, Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркани эталлаган, Москвагача борган. (– А.А.)

³ Етти иқлим тушунчаси фанда илк бор Муҳаммад ал-Хоразмий томонидан муомалага киритилган. Хоразм, Мовароуннаҳр, Фарғона, Даشتи Қипчоқ, ерлари бешинчи ва олтинчи иқлимлардан жой олган. (– А.А.)

⁴ Пирмуҳаммад Жаҳонгир (1376 – 1406) – Амир Темурнинг наебиаси. Отаси Жаҳонгир вафотидан (1376) кейин у Кобул, Қандоҳор, Фазна ва Балхни идора қилган.

ни эгаллаймиз», — деди. Амирзода Мұҳаммад Султон¹ эса: «Ҳиндистонни оламизу, бироқ (бунга) түсиқлар бор: бириңчиси — денгизлар, иккинчиси — ўрмону түқайлар, учинчиси — жанговар сипоҳийлар ҳамда одам овлагувчи филлари кўп», — деди. Сўзга амирзода Султон Ҳусайн² қўшилди: «Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз».

Амирзода Шоҳруҳ³ сўзни бундай давом эттириди: «Мен турк қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғворлигини ҳурматлаб номларини атамай, лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — қайсар, Хитой ва Чину Мочин подшосини — фарфур. Туркистон подшосини — хоқон, Эрону Турон подшосини — шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида (ҳам) жорий этиларди. Ҳозир Эрону Туранзамин бизнинг қўлимизда бўлгани учун, Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимдир».

Амирлар эшлишиб: «Борингки, Ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсан, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади», — дейишди.

Мен, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазмимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан мурожаат этайлик. Жанг қилиш ёки

¹ Мұҳаммад Султон — Амир Темурнинг набираси. Жаҳонгирнинг ўғли (1376 – 1403). Онаси Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312 – 1341) набираси Хонзода бегим бўлган. Амир Темур ўзига валиаҳд этиб тайинлаган. 1403 йили Қора шаҳар (Туркия)да касал бўлиб вафот этган.

² Султон Ҳусайн — Амир Темурнинг набираси, қизи Ака Беги (Тағайшоҳ)нинг ўғли.

³ Шоҳруҳ (1377 – 1447) — Амир Темурнинг кенжа ўғли, 1405 йилдан Хуросон ноibi, 1409 – 1447 йилларда Темурийлар салтанати олий ҳукмдори.

қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, Тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз».

Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсан, ушбу улуғ оят чиқди: «Эй пайғамбар, коғирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил»¹. Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан дилим ранжиди.

Ўз-ўзимча кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга розилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини кутволларига топширсаммикан, деб ўйладим. Лекин ўзим тарбиялаган кишилар бўлганларни учун, уларни хароб қилишни истамадим. Гарчи юрагимни қонга тўлдириб эzsалар-да, уларга мулоиймлик кўрсатдим. Охири фикримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан фубор қолмади. Сўнгра қайтадан кенгашиб чақириб, иқболимиз хонаси – Ҳиндистонга юzlаниб, зафару фатҳ дуосини ўқидим.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Кобулда жавонғорнинг ўттиз минг отлиқ аскари билан турган амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирта Сулеймон тоғи орқали юриб, Синд дарёсидан ўтгач, Мўлтон² вилояти устига тўсатдан бостириб бориб, забт этишни тайинладим.

Султон Муҳаммадхон³, амирзода Рустам⁴ ва бошқа амирларга баронғорнинг ўттиз минг отлифини олиб

¹ Қуръони карим, Таҳрим сураси, 9-оят.

² Мўлтон – ҳозирги Покистондаги шаҳар.

³ ...Султон Муҳаммадхон – «Тузуклар»ни аслиятдан форсчага таржима қилган таржимон ёки хаттот хатоси, аслида Султон Маҳмудхон (1388 – 1402) бўлиши лозим, Чиватойхон авлоди, Амир Темур ҳукмронлиги даврида хон деб эълон қилингандардан бири. (– А.А.)

⁴ Амирзода Рустам (1381 – 1424) – Амирзода Умаршайхнинг ўли. 1405 – 1408 ва 1415 йиллари Исфаҳон ҳокими бўлган. 1424 йили Исфаҳонда вафот этган.

Синд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоги этагидаги йўл билан, Лохур вилоятига қўққисдан босқин қилишни буюрдим. Ўзим ўттиз минг отлиқ аскар билан гўлни¹ бошқардим. Ҳиндистон юришига жамланган лашкарлар умумий сони тўқсон икки минг отликқа етган эди. Лашкарим сони Оллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам исми шарифлари сонига тўғри келганлиги учун, бу тасодифни истиқболнинг хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим.

Отланиб йўлга тушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб тушдим. (Бу ерда бир неча кун бўлиб) Катур² тогида истиқомат қилиб турган кофирларни енгдим. Уларга жазо берганимдан сўнг, дор ул-ҳарб бўлмиш Ҳиндистон газовотига юзландим³.

ҲИНДИСТОНГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шу орада менга арз қилдиларки, бир тўда афонлар Ҳиндистонга олиб борадиган йўлга босқин қилиб, у ерда қароқчилик қилаёттан эканлар. Хусусан, булардан Каркас⁴ қабиласининг бошлиғи Мусо Афоний ҳаддидан ошаёттан экан. Менинг вафодор хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ Афонийни Пирмуҳаммад Жаҳонгир Эрёб қалъасини қўриклишга қўйган эди. Мусо Афоний мазкур қалъага отсолиб, шиддат билан босиб олибди, Лашкаршоҳ Афонийни ўлдириб, қалъадагиларнинг бор-йўгини талаб кетибди.

¹ *Fўl (ёки қўл, қалб)* – лашкарнинг марказий қисми.

² Катур – Ҳиндикушдаги тоғли вилоят, Кофиристон, ҳозир Нуристон деб ҳам аталади.

³ Ҳиндистонга юриш 1398 йил апрель ойида бошланиб, 1399 йил апрель ойининг 27 сигача давом этган.

⁴ Каркас – хато ёзилган. Какар бўлиши керак. Ҳозирги Покистоннинг шимоли-тарбида яшайдиган қабила. (– А.А.)

Шу пайтда (хузуримга) Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд кўтариб келди. У оғасини ўлдирган Мусо Афонийнинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам (унинг сўзига қулоқ солмаган бўлиб): «Ҳой инсон, Мусо Афоний менга хайрҳоҳлардан биридир», дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди, деб айбладилар.

Бироқ, бунинг аксича, Мусо Афоний Малик Муҳаммаднинг ҳибсга олингани ҳақидағи хабарни ва менинг айтган гапларимни эшишиб, кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни ҳузуримга келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасдан дарҳол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

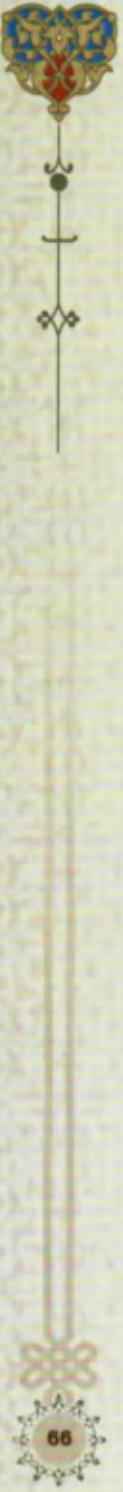
Мен у қалъани томоша қилиш учун ичкарисига кирганимда, унинг (Мусо Афонийнинг) сипоҳийларидан бири мени ўлдириш қасдида ўқ-еъ отди. Кейин Мусо Афоний ўзига яраша жазосини топди. Ҳиндистон йўли очилди.

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД ВА МАЛЛУХОНЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Султон Маҳмуд¹, Маллухон² иккиси эллик минг отлиқ ва пиёда аскар, 120 занжирабанд фил билан Дехли қалъасини мустаҳкамлаб, менга қарши жантта шайландилар. Кўнглим ғаш бўлди. Бордию Дехли қалъасининг қамалига киришсам, бу иш узоқ муддатта чўзилиб кетса, (унда нима қиласман?) Кенгашни шундан топдимки, ғаним лашкари дадилланиб, (қалъадан) чи-

¹ Султон Маҳмуд (Султон Носириддин Маҳмудшоҳ II) – Шимолий Ҳиндистонни идора қилган Түғлуқийлар сулоласи (1320–1413)дан чиққан подшоҳ. У 1393–1399 йиллари мамлакат ҳукмдори бўлган.

² Маллухон – Султон Маҳмудшоҳ ҳукмронлиги даврида вазир ва амиралумаро бўлиб, ҳукуматни деярли ўзи бошқарган.

қиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзими
ни кучсиз ва (қўрқандек) қилиб кўрсатмоқчи бўлдим.
Шу сабабдан, лашкардан узоқроқда хандақ қаздир-
дим. Лашкарим билан хандақ ичига яхшилаб жойлаш-
ганимдан кейин, лашкарларимнинг бир фавжини душ-
манга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига
боргач, ўзларини кучсиз кўрсатиб, қўрқандай бўлиб
чекинишларини ва ғанимларни дадиллантириб келиш-
ни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни кўриб ўзла-
рини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиқ-
қан эдиларки, (менинг) қаҳрли лашкарим фавжлари
билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Мах-
муд жангга киришди ва енгилиб тоғ тарафга қочди.
Бекиёс хазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб
бўлди.

Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт
этдим¹ ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пой-
тахти (Самарқанд)га қайтдим².

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТИНИ ЭГАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин,
ҳали сафар чарчоги чиқмай туриб, икки Ироқ ҳоким-
ларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржис-
тон кофирлари ҳаддиларидан ошиб, чегарани бузган
эмешлар.

Мен ҳамиша подшоҳлар учун кофирларга қарши
разовот қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва
жаҳонгирлиқдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим.
Гуржистон имонсизларининг тутён кўтаргани ҳақида-
ги хабар келиши биланоқ кенгаш ўтказиб, «ўша ди-
ёрдаги бошқа бузуқи одамларнинг ҳам бош кўтари-
шига йўл очилмасин», дея зудлик билан уларни даф

¹ Деҳли 1398 йил 18 декабрда забт этилган.

² Бу воқеа 1399 йил 27 апрелда юз берган.

қилишга тутиндим. Ҳинд юришидан келган сипоҳийларимга «хөхловчилар шу ерда қолсин, хөхловчилар мен билан борсин», деб ихтиёрни ўзларига бердим. Хурсон, Қандаҳор, Сейистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидағи лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинглар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Ҳар бир мамлакатдаги итоатдан бўйинтовловчиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хурсон ва Форсдаги бўйинтовловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг мухолифлигидан тозаладим.

Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим. Сипоҳийларнинг кўнглига нима ўтиrsa, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эгнимга довудий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирилигу кураш таҳтига ўтирдим. Туронлик довюраккларга, Хурсон паҳлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботирларига қўрқинч солдим ва Сивос¹ ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъадан туриб (қаршилик кўрсатгандарнинг) барчасини мағлуб этдим, қалъадан олган ўлжаларни эса ролиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик бузуки, бевош кишиларни жазоладим.

Шундан кейин Малатия² қалъаси ва унинг теваридаги ерларни фатҳ, этишга киришдим. Ўша қалъаларни фатҳ айлаб хотиржам бўлганимдан сўнг Ҳалаб³

¹ Сивос – Кичик Осиёнning йирик қалъа-шаҳарларидан; ўрта асрларда Себастия деб номланган. «Султония – Табриз – Кўниё» карвон йўли устида жойлашган шаҳар. Ҳозирги вақтда Туркиядаги шу номдаги вилоят маркази. (– А.А.)

² Малатия – Рум мамлакатининг машҳур шаҳарларидан. Ҳозирда Туркиянинг шу номдаги вилоят маркази.

³ Ҳалаб – Шом(Сурия)нинг шимолида жойлашган қадимий шаҳар (милод.ав. 20-асрдан маълум), ўрта асрларда Алеппо номи билан машҳур бўлган.

ва Ҳұмс¹ томонларга қараб йўналдим ва бир оз ҳаралат билан бу мамлакатларни ҳам ўзимга қаратдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим².

МИСР ВА ШОМ (МАМЛАКАТЛАРИ) НИ ФАТХ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкатим ва қудратим овозаси (Рум) Қайсарининг³ қулогига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ҳамда уларга тобеъ ерларни забт эттаним, қалъалар ичидаги аскарларининг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшилттач, томирларидағи файрат ҳаралатга келди ва лашкарим зарбасидан қочиб, Қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф Туркман⁴ ифвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди.

Қайсар балога йўлиқиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолганди, чунки у Қора Юсуфнинг ирвосига учеб, менга қарши лашкар тортган эди. (Қолаверса) Миср ва Шом қўшинларини ҳам ёрдамга чақирган эди. Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга ажратсам яхши бўлар, дедим. Бироқ жангда енгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширинлиги боис бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар

¹ Ҳұмс – қадимги Эмесса, Оси (Оронт) дарёси бўйида жойлашган ва Шомга қарашли қадимий шаҳар.

² Миср ва Шом забтига Амир Темур етти йиллар (1399 – 1404) юриш вақтида, аниқроғи 1399 – 1401 йиллари киришган.

³ Бу ерда Усмонли империяси султони Йилдирим Боязиц I (1389 – 1402) назарда тутилади. 1403 йилнинг 8 марта Оқшаҳарда вафот эттан. Ўрта асрларда битилган тарихий манбаларда Рум мамлакати султонлари шу ном билан аталган. (– А.А.)

⁴ Қора Юсуф Туркман – 1380 – 1468 йиллари Ироқ ва Озарбайжон устидан ҳукм юритган Қора-қўйонлилар сулоласидан чиқсан ҳукмдор (1388 – 1420). (– А.А.)

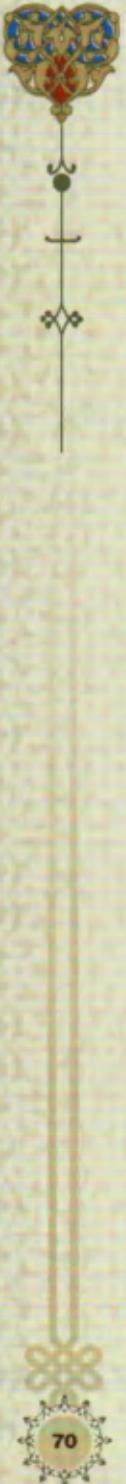
сипохийларга хос иш тутиб, уруш очмоқни маслаҳат бердилар.

(Шундай бўлса) ҳам мен Қайсарнинг (ғайрат) ўтини аччиқ-чучук гап билан сўндиromoқни маслаҳат кўрдим ва унга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинким, етти иқдим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари, ҳокимлари менга эгилиб, итоат ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳадидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин! Сенинг наслу насабинг қаерга бориб тақалиши жаҳон ҳалқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингта муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймагилки, ранжу меҳнат балчигига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалтан бир тўда иғвогар кишилар фаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ёттан фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг иғвоси билан давлатинг юзига офат ва бало эшигини очмагил. (Дарҳол) Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингта очилғусидир»¹.

Мактубни танилган элчиларим билан Қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Дамашқ)га бориб туришга қарор қилдим. Ҳумс ва Ҳалаб йўли орқали у ерга равона бўлдим. Ҳалаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж² менинг Дамашқقا келаётганимни эшитиб, шошилинч равища Мисрдан Дамашққа қараб йўл олгани ҳақида

¹ Лекин Боязид Йилдирим Амир Темурнинг талабини инобатга олмаган, аксинча, унга ҳақоратомуз жавоб мактуби йўллаган.

² Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж – 1382 – 1517 йилларда Миср билан Шомда ҳукмронлик қилган Буржийлар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1399 – 1405). Шарқдаги Амир Темурга қарши кучлар, Тўхтамиш, Қора-қўйонли туркманлари, Султон Аҳмад жалойир ва Рум султонлари билан иттифоқдош бўлган.

хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қўшилишига йўл қўймаслик учун зудлик билан отланиб, олдинга юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик қилиб, мендан олдин Дамашқа етиб олди. (Шундай бўлса ҳам) мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Дамашқни забт этдим¹.

РУМ² МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР³ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт эттанимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. Лекин (Боязид) Миср ва Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равищда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Дамашқ шаҳрини олиб, Шом вилоятларини бўйсундиргач, Мосул⁴ йўли билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан Қайсарнинг менга қарши уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим.

Табриз тарафга қараб борар эканман, амирзода-лардан батъзиларини кўп сонли лашкар фавжлари билан Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими Султон Аҳмад Жалойир шаҳарни ва унинг қалъасини қўриқлашни навкари Фаражга топшириб, ёнига кўп одамларни қўшиб берганди. Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни қуршаб олдилар. Иш уруш қилишга

¹ Бу воқеа 1401 йил 11 январда юз берган.

² Рум – бу ерда: Усмонли султонлиги. (– А. А.)

³ Қайсар – бу ерда: Усмонли султони Боязид I Йилдирим назарда тутилган. (– А. А.).

⁴ Мосул – араб Ироқининг шимолидаги катта шаҳар, Жазира ўлкасининг маркази.

бориб тақалгач, (чопар орқали) бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. (Бу хабарни) эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор бердим. Табриз йўлидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий ҳийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол этилиб, ғалаба қозонилди¹. Қалъа бошлиғи Фараж Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузуқи кишиларни қатл этишни, қалъа ва иморатларни бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга келдим ва ўша ерда бир қанча вақт туриб қолдим. Шу аснода Қайсарнинг Ҳалаб, Ҳумс ва Диёрбакр² вилоятларига лашкар фавжларини юборгани ва мендан қочиб унинг паноҳига кирган Қора Юсуф эса қароқчилар бошлиғига айланниб, айниқса, икки муқаддас шаҳар³ зиёратига қатновчиларнинг карвонларига кўп зарар келтираёттандилиги хабари қулогимга чалинди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабр-зулмидан арз қилдилар. Шунинг учун унинг жазосини бериб, Қайсарнинг кўзини гафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда маслаҳатни шундан топдимки, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, Қайсарнинг устига ёпирилиб бортайман. Лашкарлар жам бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилнинг ражаб ойида (милодий 1402 йил февралида) Озарбайжондан чиқиб, унга қарши жанг килиш учун йўлга тушдим. Ўзимдан илгари лашкарим-

¹ «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур 1401 йил 9 июлда Бағдодни иккинчи маротаба згаллаган.

² Диёрбакр – Шарқий Анатолиядаги шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқида.

³ Маккайи мұкаррама ва Мадинаи мұнавварага берилған фахрли ном.

дан бир неча фавжини Рум мамлакати устига тўсатдан босқин қилишга тайин этдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини кўздан кечириб, озиқ-овқатни ҳозирлаб туришни бутордим. Ўзим Анкурия¹ йўли билан юриш қилдим. Қайсар тўрт юз минг отлик ва пиёда аскари билан менга қарши юзланди. Урушни бошладим ва уни енгдим². Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим³.

¹ Анкурия – ҳозирги Анқара шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

² Бу жанг 1402 йилнинг 20 июлида Анқара остонасидағи Чимбуқобод мавзеида Амир Темурнинг Боязид Йилдирим устидан қозонган тўла ғалабаси билан якунланган. (–А.А.)

³ Амир Темурнинг Фарбий Эрон, Озарбайжон, Кичик Осиё ва Сурията қилган етти йиллик ҳарбий юриши 1399 – 1404 йилларда рўй берган. Амир Темур 1404 йил август ойида Самарқандга қайтган. (–А.А.)

Иккинчи китоб

Мамлакатларни фатҳ этгувчи баҳтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлоду зурриётим салтанат таҳтига ўтириб, мамлакатларни идора эттай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш боғида ўзим қўллаган ишларни бир неча Тузукка¹ боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим, авлодим ва зурриётимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин. Меҳнату мاشаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-талошлар билан, Тангрининг иноятию ҳазрати Муҳаммаднинг, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд ҳалқининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди, қимматли саҳобалирига беғараз муҳаббатим, дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар.

Бу тузуклардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор баҳтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгувчи иқтидорли набираларимга йўлйўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн

¹ Тузук — қонун; туркий ҳалқлар орасида амалда бўлган қонун-коидалар.

икки тузук ёрдамида мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат таҳтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинглар. Менинг ва ўзларининг давлату салтанатларини эҳтиёт қилсинглар.

Тузуклар жумласидан ўз давлатим ва салтанатимга боғлаган биринчи тузуким шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватладим.

Иккинчи (тузуким) шулки, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

Учинчи (тузуким) шулки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини ёнгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муросаю мадора, муруват, сабр-тоқат ва чидам билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка солдим, дўсту душман билан муросаю мадора қилдим.

Тўртинчи (тузуким) – давлатим ишларини тўра ва тузукка асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, радият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчи (тузуким) – амирларим ва аскарларимни мартабаю унвонлар, олтин-кумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга (муносиб) ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дириҳам ва динорларни улардан аямадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга юкладим ва уларни тарбият этдим. Амир-

лар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг таҳтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб, Ироқи ажам, Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озарбайжон, Форс, Хурасон, Жета Даҳти, Даҳти Қипчоқ, Ҳоразм, Ҳўтан, Кобулистон, Боҳтарзамин, Ҳиндистон мамлакатларига подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан жаҳонгашталик қисматим бўлди, ранжу меҳнатлар тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлладим (ғаним) фавжларини синдиридим. Амирлар ва аскарларнинг исёниларни кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшийтдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшиитмаган, кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич қўтариб жанг майдонига отилдим ва вилоятлар, мамлакатларни бўйсундирб, дунёда ном чиқардим.

Олтинчи (тузуким) – адолат ва инсоф билан Тангримнинг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёsat ва инсоф билан сипоҳларимни, раиятни умид ва қўрқинч орасида тутиб турдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, аскарларимга инъомлар улашдим.

Золимдан мазлумнинг ҳаққини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний заарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатта мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим.

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир қўтаргандар, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, агар улар илтижо билан тавба-тазарру қилиб келсалар, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчиредим.

Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю қўрқув бўлса, бутунлай унтишар эди.

Еттинчи (тузуким) – саййидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, мұхаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шизжоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлади. Уламо билан сухбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Буларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим. Дарвиш, факир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи, оғзи шалоқ, фийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага нисбатан тухмату фийбат қилсалар, қулоқ солмадим.

Саккизинчи (тузуким) – азму жазм билан иш тутдим. Бирор ишни бажаришни ўйласам, бутун зеҳним, вужудим билан берилдим, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки десам, унга ўзим амал қилдим. Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомалада бўлмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламасин деб. Одам Атодан бошлаб то Хотамгача ва ундан то ҳозирги дамгача¹ ўтган сultonларнинг қонунларини ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-сuriштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан ўrnak олиб, уларга амал қилдим. Давлатларининг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига

¹ Форсча матнда шундай: «Аз Одам то Хотам ва аз Хотам то ин дам». (-А.А.)

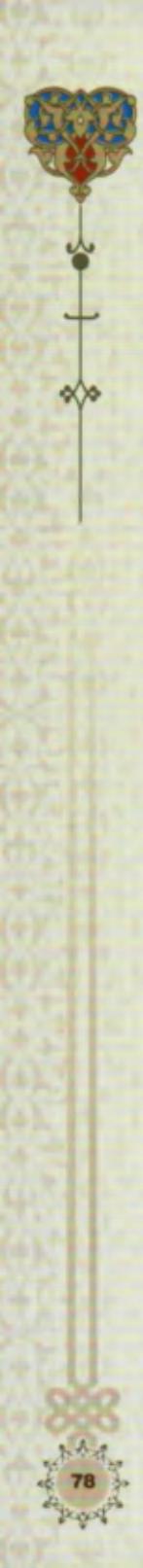
сабаб бўлувчи ишлардан сақландим, наслни бузувчи, очарчилик, вабо касали келтирувчи зулму бузуқчиликдан сақланишини ўзимга лозим билдим.

Тўққизинчи (тузуким) – раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизожидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳдининг ашроф-улуғлари билан дўст тутиндим. Мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушини, қилиш-қилимишларини, булар ўрталаридағи алоқаларни хатга битиб, менга билдириб туришлари учун диёнатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Бордию эгри ёзгандари менга билдирилса, уларни жазоладим. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг ҳалққа жабр-зулм етказганини эшитсан, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчи (тузуким) – турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менга нисбатан хайриҳоҳлик қилган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим. Яхшиларига – яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим.

Ким менга дўстлик қилса қадрладим, дўстлигини унутмадим ва унга муруват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, унинг хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилсаю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб ҳузуримга келса, душманлигини унубтиб, муруват ва дўстлик кўрсатдим. Чунончи, улус амири Шер Баҳром аввал менга ҳамроҳ эди, бошимга иш тушганда мени ташлаб кетди ва душманларимга қўшилиб, менга қарши қилич кўтарди. Охири берган

тузим ҳаққи тиз уриб, яна илтижо қилиб келди. Асл эр-йигит экани ва жанг-жадал билан суяги қотган мардлардан бўлганлиги сабабли ёмон ишларининг ҳаммасидан кўз юмдим. Ҳузуримга келгач, ўзини ҳурматлаб, мартабасини оширдим. Уни марду мардоналиги учун кечирдим.

Ўн биринчи (тузуким) – фарзандлар, қариндошлар, ёру биродарлар, қўшнилар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, (молу мулк ва нақд пул билан) ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлиқ меҳрини узмадим. Улардан нораво иш ўтган бўлса, дарҳол (кўл-оёғини) боғлаб, ўлдиришга буюрмадим. Ҳар кимни (турниш-турмушнинг паству баландларида) турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчи (тузуким) – дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳларни ҳурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдонга, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиласилар.

Агар ғаним сипоҳидан бирор кимса ўз валинеъматига сидқицилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундан одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга (паноҳ истаб) келганда, уни қадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

Қайси бир аскар туз ҳақи ва вафодорликни унуби, хизмат вақтида ўз эгасидан юз ўтириб, менинг олдимга келган бўлса, ундан одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва

шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишон берган туз ҳақини унудилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йигиштириб қўйиб, менинг ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча, «Булар ўз соҳибига вафо қилмагач, менга қиласмиди?» деб ўйладим.

ДИНУ ШАРИАТ ТУЗУКИ

Ўз тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину тартиб асосида қурилмас, тўра-тузукка¹ боғланмас экан, ундан салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдирким, кўрган ҳар кимса (ундан) нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанри одамлар тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиги йўқ уйга ўхшайди.

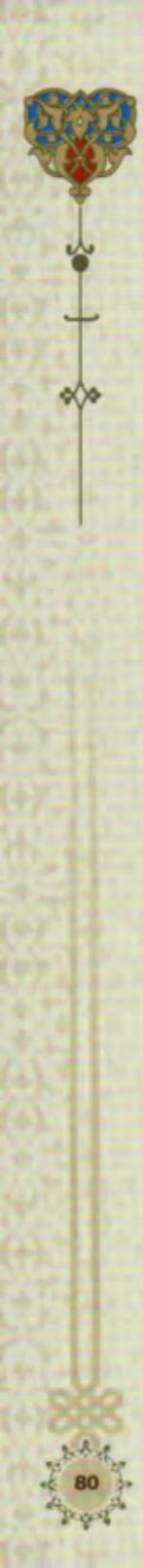
Шунинг учун ҳам мен салтанатим биносини ислом дини, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим.

Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта-кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад пайғамбар)нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шариат билан безадим.

Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузуким шу бўлдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга бошлиқ – садр этиб тайинладим. Тамом вақфларни² бошқариш ва назорат қилиш

¹ Тўра – бу ерда: тартиб, қонди ёки қонун маъносида (– А.А.)

² Вақф – подшоҳ ва бой-бадавлат кишилар тарафидан масжиidlар, хонақоҳлар, мозорларга ёки айрим йирик дину тариқат арбобларига, уларнинг маоши учун берилган ер-сув, мол-мулк.

учун мутавалли танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қози, муфтий, муҳтасиб тайинлашни унинг ўзига ҳавола қилдим. У сайдидлар, уламо, шайхлар ва бошқа арбобларга суюргол¹ белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қиласин, дедим.

Лашкар учун маҳсус қози ва раият учун алоҳида қози тайинладим; ҳар мамлакатга шайхулислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундин. Ноибларимга ҳар бир шаҳарда масжиidlар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофиirlар учун йўл устига работлар солишини, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари, ислом дини илмлари, тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим.

Турли мамлакатлардаги садрлар ва қозиларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги хусусида менга хабар қилиб туришларини буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин, деб адолат амирини тайинладим.

Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳди мўминнинг қулогига етгандан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва ривож бергувчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда² Амир

¹ Суюргол – инъом, совға (ер, мол-мулк).

² Саккизинчи юз йиллик – хижрий ҳисоб; милодий XIV аср.

соҳибқирон¹ ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йиллиқда Мұхаммад динига ривож бергувчи зот шу киши бўлғай», деб фатво бердилар.

Замон уламосининг улуғи бўлмиш Мир Сайид Шариф² бу хусусда менга мактуб йўллаб, унда илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб, Оллоҳи таоло, ҳазрати рисолатпаноҳ Мұхаммад пайғамбаримиз, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож берувчи сифатида ҳар юз йилда бир кишини ихтиёр этади, деб ёзибдурлар. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Соҳибқирон дини мубинни ривожлантириди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ва шаҳарларида равнақ топди. Ҳақли равища (бу асрда) диннинг тарқатувчиси Амир Соҳибқирон эканлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси будир:

«Ё, Оллоҳ! Кимки Мұхаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўллагил, кимки Мұхаммад динини хор қилса, Сен ҳам унинг ўзини хор қилғил.

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз ҳижрат этгандаридан то шу кунгача саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Оллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ҳамда ҳабиби Мұхаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва ривож бергувчини ихтиёр қиласи. Оллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Ол-

¹ Соҳибқирон – Амир Темурга замондошлари томонидан унинг толеига қараб берилган ном. Муштариј ва Миррихнинг бир-бирига яқинлашган ҳолати «Қирон буржи» деб аталади, Амир Темур Муштариј (Юпитер) ва Миррих (Марс)нинг бир-бири билан яқинлашган фурсатларда туғилган, деб ҳисобланади. Эътиқодга кўра, бундай бола келажакда тож-тахт ва баҳт-саодат эгаси бўлади.

² Мир Сайид Шариф Журжоний (1330–1414) – журжонлик машҳур файласуф олим. 1387 йили Амир Темур уни Самарқандга олиб келган ва у Соҳибқирон томонидан қурилган «Дорушшифо» мадрасасида дарс берган.

лохи таоло Амир Соҳибқиронни ислом динининг ёйувчиши ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр этди ва у турли ўлкалар ҳамда мамлакатларда халққа Муҳаммад динини қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни ёйувчилар ва ривожлантирувчилар аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу ривож берувчилар қуидагилардир:

Ҳижратдан кейинги биринчи юз йилликда динга ривож берувчи киши Умар ибн Абдулазиз¹ эди. У хорижийлар² минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини заифластирганда, бу (низони) бартараф қилди. Ўша вақтда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, ўртада кинаю адоват пайдо бўлган эди. Бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифаларни лаънатлаб, уларга таънаю дашном ёғдиридилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Алини, имом Ҳусайн³ ва ҳазрати Аббосни⁴ лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, ислом динига ривож берди.

Иккинчи юз йилликнинг бошида келган динга ривож берувчи халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид⁵ эди. У ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил⁶ мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби – аҳли сун-

¹ Умар ибн Абдулазиз (712 – 720) – Умавия суоласи (661 – 750)га мансуб саккизинчи халифа. Форсча матнда «мураввиж», «мужаддин» истилоҳлари келтирилган.

² Хорижийлар – (араб. «аҷралиб чиққанлар»; исёнчилар) – VII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган исломдаги ғоявий-сиёсий оқим.

³ Имом Ҳусайн – халифа Али ибн Абу Талибининг кичик ўғли (626 – 680). Куфада халифа Язид (680 – 683) аскарлари билан бўлган уруща 680 йил 10 октябрь куни ўлдирилган.

⁴ Ҳазрати Аббос – Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси ал-Аббос ибн Абдулмутталиб. (– А.А.)

⁵ Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (813 – 833) – машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786 – 809)нинг ўғли ва тахт вориси, Аббосийлар суоласидан еттинчи халифа.

⁶ Ботил – бекор қилинган, бузук, ёлон.

нат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфарни¹, уңдан Оллоҳ рози бўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмронлик қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Мұхаммадийга ривож бериб равнаққа етказган халифа Муқтадир Биллоҳ Аббосий² эди. Абу Тоҳир бошчилигидаги қарматлар³ Маккан муazzамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борғанлардан ўттиз мингтасининг жонига қасд қилдилар ва уларни шаҳид этдилар. Муқаддас қора тошни⁴ Катъба деворидан суғуриб олдилар. Ислом мамлакатларини вайрон этиб, (халқни) қатлиом ва талон-торож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муқтадир Биллоҳ бу қавм устига лашкар тортиб, уларни улоқтириб ташлади (ва фитнани бостириди). Бу билан ислом дини ва шариатига ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Мұхаммадийни ривожлантирган киши Иззуддавла Дайламий⁵ эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ Амриллоҳ⁶ (ҳукмронлиги вақтида бўлган) кину адоватлар ҳамда унга тобеъ кишиларнинг зулми оқибатида дини ислом заифлашган ва ислом мамлакатларида турли туман фисқ-фасод кўпайган эди. Иззуддавла бу халифани таҳтдан йиқитиб, ўрнига ўғли Ат-тоиъ Биллоҳни⁷ валиаҳд қилди. Иззуддавла шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашида, бидъатни йўқотишда, ношаръий

¹ Али ибн Мусо Жаъфар (765 ёки 770 – 818) – Мұхаммад пайғамбар авлоди.

² Муқтадир Биллоҳ Аббосий (908 – 932) – Аббосийлар хонадонига мансуб ўн тўққизинчи халифа.

³ Қарматлар – исмоилийлар мазҳаби шоҳобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда Ироқнинг жанубида пайдо бўлган.

⁴ Матнда «ал-ҳажар ал-асвад».

⁵ Иззуддавла Дайламий – Бувайхийлар сулоласидан (932 – 1062) чиққан ва Ироқда 967 – 978 йиллари ҳукмронлик қилган подшоҳ.

⁶ Мутиъ Амриллоҳ (946 – 974) – Аббосий халифалардан бири.

⁷ Ат-тоиъ Биллоҳ (974 – 991) – Аббосий халифалардан.

ишлиарни бартараф этишда, жабр-зулмни тутатишда мутасадди бўлди. Муҳаммад динига ривож берди.

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ¹ эди. Шайх Аҳмад Жом² ва Ҳаким Саноий³ унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштиридилар. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Муҳаммад динига итоат ва тобелиқда шундай даражага эришдики, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида динга ривож бергувчи Фозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳулогухон⁴ эди. Ислом дини туркистонлик кофириларнинг⁵ истилоси на-тижасида заифлашган эди. Оллоҳи таоло дин ривожи учун Фозонхонни юз минг аскари билан оёққа турғизди. (Тангри таолонинг иродаси билан унга топширилган) юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий⁶ раҳнамолигида Оллоҳга иймон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: «Оллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад Оллоҳнинг (ердаги) элчисидир», деган иймон калимасига очдилар ва куфр-бидъат ишлиарини

¹ Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ (1118 – 1157) – 1038 – 1194 йиллари Эрон билан Ироқни идора қилган Салжуқийлар сулоласи вакили.

² Аҳмад Жом (1049 – 1142) – хурросонлик машҳур ҳадис олимни ва мутасаввиф шоир.

³ Ҳаким Саноий (1070 – 1140) – Фазнавийлар сулоласи даврида яшаган йирик мутасаввиф шоир.

⁴ Фозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳулогухон (1295 – 1304) йилларда Эрон, Озарбайжон ва Ироқни идора қилган, тарихда Элхонийлар номи билан машҳур бўлган мўғул сулоласи вакили. Ислом динини қабул қилиб, қатор ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар ўтказган.

⁵ «туркистонлик кофирилар...» – бу ерда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларни истило қилган (XIII аср) Чингизхон кўшинлари назарда тутилган.

⁶ Шайх Иброҳим Ҳамавий – хурросонлик йирик шайх Садриддин Иброҳим назарда тутилмоқда.

ташладилар. Мамлакатда ва шаҳарларда шариатта ри-
вож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Улжайту Султон¹ ибн Арғунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада² оғаси Фозонхондан сўнг салтанат таҳтига ўтирди. (Бир куни) унинг қулоғига «Дини Муҳаммадий шу қадар бўшашибанки, намоз вақтида мусулмонлар ташаҳҳуддан³ сўнг Муҳаммадга, унинг авлодига салавот айтмай қўйибдилар», деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония⁴ жоме масжидига борди ва у ерга ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан: «Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг наслу авлодига салавот айтишнинг нима фазилатлари бор?», — деб сўради. Улар бир овоздан: «Худойи таоло ҳукмига кўра, намозда Муҳаммад ва унинг авлодига салавот айтиш лозимdir», — деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гурӯҳ уламо: «Имом Шофиъий⁵, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтмасдан ўқилган намоз бузилган ҳисобланади, деб айтгандар», — деб ўз фикрини билдириди. Яна бир гурӯҳи айтдилар-ким: «Имоми Аъзам⁶ демишидирки, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтилмай ўқилган намоз макруҳdir⁷».

¹ Улжайту Султон (1304 – 1317) – Элхонийлардан. Мусулмон бўлгани учун Султон Муҳаммад Худобанда номи билан танилган.

² 1304 йил назарда туғилмоқда.

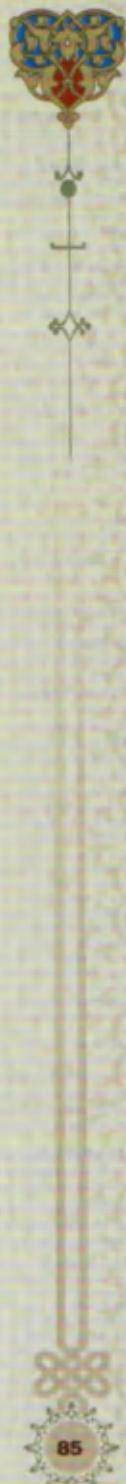
³ Ташаҳҳуд (араб. ғувоҳлик) – Оллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг эччилигини билдирувчи диний ибора; ислом динидаги 5 асосий арконнинг биринчиси; кўпинча «калимаи шаҳодат» дейилади.

⁴ Султония – Элхон Улжайтухон қурдирган шаҳар, Ҳулогуийлар пойтахти.

⁵ Имом Шофиъий – суннитликда шофиъийлик мазҳабининг асосчиси ва бош имоми, фақиҳ. Асли исми Абу Абдуллоҳ (767 – 820).

⁶ Имоми Аъзам (улуг имом) – суннитликдаги тўрт мазҳабдан бири ҳисобланган ҳанафийлик мазҳабининг асосчиси. Асл исми Абу Ҳанифа Нұғаймон ибн Собит (699 – 767).

⁷ Макруҳ (араб. – рад этилган, қораланган, номақбул) – шариат ҳуқмларидан бири (фарз, мандуб, мубоҳ, ҳаром билан бирга). Қатъян таҳқиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган амаллар макруҳ ҳисобланган, бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланмаган.

Шунда султон уламодан сўради: «Нега салавот айтганда пайғамбаримизнинг наслу авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми (алоҳида) зикр этилмайдио, (фақат) хотам ул-анбиё бўлмиш пайғамбаримизга салавот айттандагина «ва унинг авлоди...» деб қўшадилар?». Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйланиб қолишиди. Шунда султон айтди: «Бу саволга жавоб беришда хотиримга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пайғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар. Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзигараво кўрди. Дунёдан насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. (Шунинг учун) пайғамбаримизга, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам (Оллоҳдан) яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, ўттан барча пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарабарди. Улар динининг ажкомлари доимий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматтacha шу йўлда сакланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар)нинг умматлари салавот айтиш вақтида, унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маълум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Куръони каримни шарҳловчилар, мақтovга лойиқ шариат илмининг ҳофизлари, пайғамбарлик илмининг ворислари айнан шу кишилардир. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу вожибларини улардан ўргансинлар, уларга эргашиб, ҳурмат қилишни бурчларидан бири деб билсинлар», – деди.

Султон шу сўзларни айттани ҳамоно, масжидга тўплланган уламо ва одамлар бирданига гулдиратиб, пай-

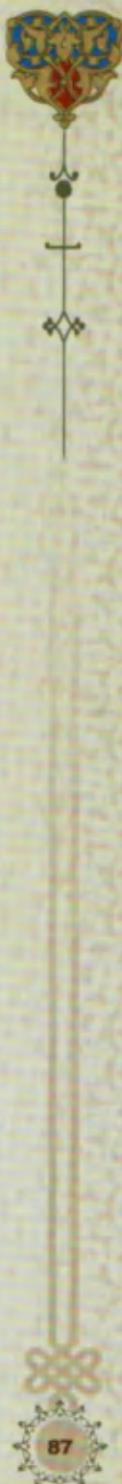
ғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: «Муҳаммад авлодидан биринчиси – ҳазрати Али, сўнггиси – имом Муҳаммад Маҳдий охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбарамиз авлодининг изни ва рухсатисиз унинг мулкини ўз тасарруфимизга киритмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз».

Султоннинг бу сўzlари хосу оммнинг қулогига эши-тилгач, барча уламо унинг айттанларини қабул этди. Гаплари инобатта олинганидан сўнг, султон амр қилди: «Ҳақиқат шул эркан, аҳли байт¹ номига хутба ўқиб, уларнинг номи зарбланган пуллар чиқариш лозим». Бу гапларни эшигтан, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқлаб, Оллоҳга иймон келтирдилар ва «Улжайту Султон – дину шариатта ривож берувчи», деб фатво ёзди-лар.

Саккизинчи юз йиллиқда чиқсан зот динни ривожлантириб равнаққа етказувчи Амир Соҳибқирондирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантирди; саййидлар ва уламони иззату икром қилди. Пайғамбар хонадони зурриётларининг изни ва рухсати билан унинг мулкини ўз тасаруфига киритди...

Мир Саййид Шариф ёзган ушбу мактуб менга етгач, Тангри таолога шукр айтиб, Муҳаммад ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога ёлвордим: «Менга дину шариатни ёйиш ва унга ривож берища куч-қувват ато эттил!» Сўнг бу мактубни олиб, пиримнинг ҳузурларига юбордим. (Ул зот) мактуб ҳошиясига мана бу сўzlарни ёзиб менга қайтардилар: «Дину шариатта ривож берувчи (Амир) Темур Соҳибқиронга, Оллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатта Оллоҳи таоло тарафидан берилган

¹ Аҳли байт – Муҳаммад пайғамбар хонадонига мансуб, умуман эса, яқин кишилар тушунилади.

жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдир. Динни ёйиш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишиламиш. (Садоқату ихлосинг ва яхши ишларингни) қанча кўпайтирсанг, Оллоҳ ҳам сенга (иноят ва карамини) шунча оширгай».

Пиримга юборган ушбу мактуб, унинг хати билан зийнатланиб менга қайтгач, саййидлар ва уламони иззату икром этишни бажо келтириб, шариат ривожи учун илгаригидан ҳам кўпроқ сатьй-ҳаракат қилдим. Бу мактубни (бошимдан кечмиш) воқеалар дафтарига¹ ёзишларини буюрдим.

МАМЛАКАТ ИШЛАРИ ТУЗУКИ

Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан кейин, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Салтанат ишларини қонун ва қоидалар, тўра ва тузукка солиб, салтанатим марта-баю эътиборини сақладим. Салтанатим обрў-марта-басини сақлаш тузуклари қуидагилардир.

Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва қишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Мұхаммад)нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш во-жиги бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига му-ҳаббат билдириш асосида туздим. Салтанатим марта-басини тўра ва тузуклар асосида шундай сақладимки, унинг ишларига арадашибашга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва қўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни муросаю мадора мар-табасида тутдим. Қилмишларини, айттан гапларини

¹ *Воқеалар дафтари* – подшоҳликда ҳар куни бўлиб турадиган воқеалар ёзид борилган маҳсус дафтар, кундалик. Асар матнида «Дафтари вақое». «Темур тузуклари» асари қатор шарқ қўлёзмалари каталогларида «Вақое», «Воқеот» деб ҳам номланган. «Бобурнома» асари ҳам кўпгина шарқ қўлёзмалари каталогларида шу ном билан келтирилган.

сабр-тоқат ва чидам билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка алмашди.

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан четда қолдирмадим. Давлатим ва салтанатим қуёши кўтарилиб келаётган вақтда менга илтижо қилиб келган яхши-ёмон одамлар, хоҳ яхшилик, хоҳ ёмонлик қилган бўлсин, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эҳсонларим билан хижолатга қўйдим. Ўзимни уларнинг ёмонликларини унугтандек тутиб, ёмон қилмишлари дафтари устига афв қаламини тортдим.

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузук қўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим.

Тўртинчидан, очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан ҳалқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узокроқда бўлишга интилдим.

Шу пайтда пиrimдан¹ хат келди. Улар бундай ёзибдилар: «Буюк зафарлар соҳиби Амир Темурга, Оллоҳ уни ҳамиша қўлласин, маълум бўлсинким, (унинг) салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир (кичик) нусхасидурки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар, ноиблар, эшик оғалари бордир, уларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четта чиқмайди ва доимо Оллоҳнинг амрига мунтазир туради. Шундай

¹ Мир Сайид Барака тахмин қилинади. (— А.А.)

экан, сен ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёткор бўл, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш юритувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси чега-расидан чиқмасун ва доимо сенинг ҳукмингни кутиб туришсун. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабаларида тутгинки, (бу билан) салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Агар ҳар нарсанни ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халалу зиён еттай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қийматини, тутган мавқеини, ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак.

(Ҳазрати) Муҳаммад авлодидан бўлғанларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-хурматини ўрнига қўйтил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдиранг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат қургил. Вассалом».

Пиримнинг ушбу мактуби менга еттач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини тартиб-интизомга солиб, салтанатим мартабасига тўра ва тузук билан зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифадаги кишилар билан мустаҳкамладим.

Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа – сайдиллар, уламо, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштиридим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисларимни безаб туришарди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

Иккинчи тоифа – ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор, қатъиятли арбоблар, кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, уларнинг суҳбатларидан, ишларидан наф олиб, тажрибалар ҳосил қиласдим.

Учинчи тоифа – дуогўй кишиларни қадрладим. Хилватда улардан дуолар тилаб, истакларимнинг бажо этилишини ўтиниб сўрадим. Мажлисларда, йигинлар, базмлар ва жанг майдонларида улардан кўп баракотлар топдим. Чунончи, менинг лашкарам Тўхтамишхон лашкарининг кўплигини кўриб саросимага тушиб қолганда, соҳиби дуо бўлмиш Мирзиёуддин Сабзаворий¹ бошидан салласини олди; қўлларини дуога очиб (мен учун) Тангридан зафар тилади. Ҳали дуоси тутамай, дуо таъсири кўринди ва лашкарам ёғийни қочирди.

Яна бир мисол шулки, саройим ҳарамидагилардан бири қаттиқ бетоб бўлиб, ўлими яқинлашди. Дуогўй саййидлардан ўн икки киши йигилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилни унга бафишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил умр кўрди.

Тўртинчи тоифа – амирлар, сарҳанглар², сипоҳсолорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим.

Жанг майдонида мардона қилич чопишган шижкатли жасур кишиларни хуш кўрадим; жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашкари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопишни улардан сўрар эдим. Си-

¹ Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»-ларида Мир Сайид Барака номи келтирилади. (—А.А.)

² Сарҳанг – (форс. қўшин қўмондони) – саркарда; Бу атама таржимон Абу Толиб Ҳусайний ат-Турбатий томонидан қўлланган бўлиши мумкин.

поҳгарлик ишларида уларга ишониб кенгаш сўрар эдим.

Бешинчи тоифа – сипоҳ ва раият бўлиб, ҳар иккисига бир кўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довюракларга маҳсус фахрли ўтот¹, камар ва ўқдан тақдим этиб, мартабаларини кўтардим.

Ҳар мулк ва мамлакатнинг беклари, улуғлари, бошлиқ – оқсоқолларини² ҳурматладим; уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим; ойлик ҳақларини сўраттирумай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажақда қиласиган хизматлари учун етти йиллик озиқ-овқатларини бирваракайига бердим. Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисига зулм кўрсатиб, оёқости қилолмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, улар ҳаддидан ошиб ортиқча қадам қўёлмасди. Уларнинг мартабаларини на кўп кўтариб ҳовлиқтирдим ва на кўп тушуриб кўнгилларини чўктирудим. Қайси бири бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича ҳурматладим.

Кимнинг ақли ва шиҷоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларницидан ортиқроқлигини кўрсам, уни тарбиямга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим.

Олтинчи тоифа – ишончли, тўғри эътиқодли оқил-хирадманд кишиларким, давлат сирларини уларга очиб, салтанат ишлари бўйича улардан маслаҳат олишимга лойик эдилар. Бу тоифа кишилар билан сирдошлиқ қилиб, ўз маҳфий ишларим ва пинҳоний сир-асроримни ўшаларга топширдим.

¹ Ўтот – яъни ўтов, бу ерда маҳсус жиҳозланган ўтов назарда тутилади. (– А.А.)

² Матнда «Калонтарон ва қадхудоён».

Еттинчи тоифа – вазирлар, девон котиблари ва муншийларки, салтанатим саройини шулар билан бе-затдим. Буларни менга тобеъ мамлакатларни кўрса-тувчи кўзгу деб билдим. Чунки улар ҳар мулк – мам-лакат, сипоҳ ва раият воқеаларини менга билдириб турдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулки-га тушган рахналарни беркитишнинг лойик чораю тад-биirlарини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазина-сининг кирим ва чиқимиға оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакатда тўкинчилик ва унинг ободлиги учун ҳаракат қилдилар.

Саккизинчи тоифа – ҳакимлар, табиблар, мунаж-жимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонаси-га ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тупла-дим. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда bemор-ларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёralар-нинг қутлуғ-қутсиз кунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг тарҳини чиздирадим.

Тўққизинчи тоифа – муҳаддислар, (пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари) ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар ҳамда қиссаҳонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштиредим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшоҳлар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат таҳтига қандай етиш-гандарини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганини улардан сўраб билардим. Ҳар қайси-сининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшишиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеалар-ни улардан эшитардим ва жаҳон аҳли аҳволидан ха-бар топар эдим.

Ўнинчи тоифа – машойихлар, сўфиylар, (Худони таниган) орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, сұхбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улар-

дан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, мўъжизаларини мушоҳада этдим ва сұхбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим.

Ўн биринчи тоифа – касбу ҳунар эгалариdir; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафардаю турғунилиқда сипоҳимга керак яроқлар ҳамда бошқа жиҳозларни ҳозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа – ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусоғирларининг бошини силадим, улар турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакату диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар Хўтан, Чину Мочин¹, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистонгами², қаерга боришимасин, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсингилар. Ўша мамлакатларда истиқомат қилувчи кишиларнинг ҳол-аҳволи, туриш-турмуши ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомалаю муносабатда эканлигини аниқласинлар.

МЕНИНГ ДАРГОҲИМГА ИЛТИЖО ҚИЛИБ, ПАНОҲ ИСТАБ КЕЛГАН ТУРКУ ТОЖИК, АРАБУ АЖАМ ТОИФАЛАРИДАН БЎЛГАНЛАР ҲАҚИДАГИ ТУЗУК

Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан бўлган саййидлар билан уламони иззат-хурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса дарҳол муҳайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб туришни буордим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлса-

¹ Чину Мочин – Шарқ қўлёзмаларида одатда Хитой назарда тутилади. (– А.А.)

² Фарангистон – кенг маънода Фарбий Европа, тор маънода Франция. (– А.А.)

лар, хизмат ўринларини белгилаб, ҳол-аҳволларига яраша эҳтиёжлари таъминлансын. Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳларидан бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсиналар. Яна шундай амр қилдимки, сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун ҳазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ, асбоб (меҳнат куроли) тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар билан таъминлансын ва ёрдам берилсин.

Ҳар тоифа ва ҳар синфдан кимки ўз ихтиёри билан сипоҳийлик хизматига киришни истаса, уни ҳарбий (хизмат)га олсинлар. Асил ва шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, унга ўрин бериб, хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар.

Яна амр этдимки, узоқ-яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга кирав экан, қайси тоифадан бўлса ҳам, давлатим дастурхони неъматидан уни маҳрум қилмасинлар.

Кимки ҳузуримга киритилса ва кўзим унга тушса, ҳолига яраша ҳурматлаб, совға-саломлар билан кузатсинлар. Ҳар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазоласинлар.

САЛТАНАТНИ ЎЗ ТАСАРРУФИМДА САҚЛАШ УЧУН АМАЛ ҚИЛГАН ТУЗУКИМ

Ушбу ўн икки тузукни ўзимга шиор қилиб олганимдан кейин катта ишончу салобат билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар

қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур.

Биринчидан. Подшоҳ ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни сипоҳ ва раият подшонинг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч кимнинг бунга дахли йўқ, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ бирор кимсанинг салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб айтган гапига ва қилган ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан ҳам эшитиш зарур бўлса-да, лекин бошқалар сўзда ва салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд ундан устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан. Султон ҳар нарсада адолатпарвар бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Аммо агар вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Ҳусайннинг золим бир вазири бор эди. У сипоҳу раиятга ноҳақ жарималар солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидан амир Ҳусайннинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан. Бутун мамлакатда буйруқ ва тақиқлашлар подшоҳнинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзgartира олмасин.

Тўртинчидан. Подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, уни бекор этмасин ва то битирмагунича ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан. Подшоҳ ҳукми жорий этилиши зарур, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъи назар, амалга оширилиши керак. Бирон кимса гарчи ҳукмни заарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қиломасин. Чунончи, эшитганманки, султон Маҳмуд

Фазнавий¹ Фазна² шаҳри майдонига катта тошни келтириб қўйишни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-уловлари ҳуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб султон ҳузурига қанчалик арз-шикоят қилиб боришимасин, султон: «Чиқарган ҳукмимдан қайтмайман, унга хилоф бирон иш ҳам қилмайман», — деган экан.

Олтинчидан. Подшоҳлик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасинким, дунё бевафо хотин каби, унинг хуштори кўпдир. Агар шундай қиласр экан, ўзганинг нафси тез орада подшоҳ бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи, султон Маҳмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахтни ўзлари эгалладилар³. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Етгинчидан. Салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. (Лекин) қайси бири фойдалироқ бўлса, уни қўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчидан. Салтанат ишларида, сипоҳу раиятга борлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб иш тутмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз айтар эканлар, эшитсин.

¹ Маҳмуд Фазнавий (998 – 1030) – Хуросон, ҳозирги Афғонистон ҳудуди ва Шимолий Ҳиндистонни 977 – 1186 йиллар идора қилган Фазнавийлар сулоласи вакили, машҳур фотих, илм-фан ва адабиёт ҳомийси.

² Фазна (Фазни) – Кобулнинг жанубида, Қандаҳорга олиб борадиган йўл устида жойлашган пойтахт шаҳар. (– А.А.)

³ Бу ўринда ҳам хаттот ёки форс таржимони эътиборсизлиги сабабли йўл кўйилган хатога дуч келамиз: «Маҳмуд» ўрнига «Масъуд» ўқилиши керак, чунки вазирларнинг хоинлиги Масъуд Фазнавий даврида бўлган. (– А.А.)

Лекин амал қилишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунча шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчидан. Подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишта журъат этолмасин; итоат ва тобеълик қилсин, исён кўтармасин.

Ўнинчидан. (Подшоҳ) нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидан бошқа баҳрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат – буларнинг бариси унинг ҳукми биландир.

Ўн биринчидан. Салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ, ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчидан. (Подшоҳ) мажлис аҳлидан огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшашибир воқеа менинг ўзим билан (ҳам) рўй берганди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча сұхбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари бўлиб чиққанди.

СИПОҲ САҚЛАБ ТУРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, қачонки асл сипоҳийлардан иш кўрган, жанг жадал билан суяги қотган ўн киши йигилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтаси ўз розилиги ва маъқуллаши билан, уни ўзларига сардор қилиб, отини ўнбоши деб атасинлар.

Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларида энг иш кўрган, жанг майдонларида тобланиб, тажриба ортирган, баҳодирлиқда номи чиққан бирорини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар.

Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижиоатли, баҳодир бир кишини амир этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва амири ҳазора дея мурожаат қылсингилар.

Агар қарамларидағи бирон кимса ўлса ёки қочиб кетса, ўрнига янги кишини тайинлаш ўнбошиларнинг ихтиёрида бўлсин. Шунга ўхшаш юзбошилар ўнбошиларни, мингбошилар юзбошиларни тайин қылсин. Булардан ўлган, қочтан, янги тайинланганлар бўлса, сабабларини айтиб, менинг арзимга етказсингилар.

Яна буюрдимки, уруш кунларида ва салтанат ишларини бошқаришда мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники (эса) қўл остидагиларга жорий этилади. Агар бу тузукка қаршилик қылсалар жазога тортилсингилар. Агар уруш ишларида ким камчиликка йўл қўяр экан, уни четлатиб, ўрнига бошқани қўйсингилар.

СИПОҲГА УЛУФА¹ БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва оддий сипоҳийларга ушбу тартибда маош берилсин.

Оддий сипоҳийга, ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан, маоши минган отининг баҳоси бўлсин. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт оттacha тайин қилинсин. Ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипоҳийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар зиёда бўлсин.

Яна ҳукм қилдимки, сипоҳийлардан қайси бири уруш ишларида хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирга камайтиурсингилар.

¹ Улуфа – ҳарбийларга бериладиган ҳақ, маош.

Яна буюрдимки, ўнбоши юзбошининг тасдиқи билан, юзбоши мингбошининг тасдиқи билан, мингбоши амир ул-умаро (амирлар амири)нинг тасдиқи билан улуфа олсинлар.

Амр қилдимки, амирлар амирининг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса амирларнидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовуллар¹, қалақчиларнинг² маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг (миқдорида) бўлсин.

Аҳди мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозиллар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссанхонлар, хабарчилар ва ровийларга ўз ҳолларига қараб, суюргол, вазифа³ ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, чодирчиларга юздан мингтгача⁴ маош берсинлар.

Яна ҳукм қилдимки, амир ул-умаро ўз ҳақини девонбеги ва вазирларнинг тасдиқи билан олсин. Давлат томонидан белгиланган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдирилсин, сўнгра танҳоҳ⁵ берилсин.

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиқнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

---

¹ Ясовул — хонларнинг кичик хизматчиси; қўриқчи, ясо бажарилишини назорат қўлувчи.

² Қалақчи — ҳосилга қараб хирож миқдорини белгилаб берувчи минсабдор.

³ Вазифа — бу ерда, нафака маъносида.

⁴ Матида аниқ пул бирлиги кўрсатилмаган. Кичикроқ пул бирлиги назарда тутилган бўлса керак.

⁵ Танҳоҳ — сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва бошқалар учун маҳсус хазинадан бериладиган маош пул, баъзида алоҳида хизмат кўрсатганbekларга танҳоҳ сифатида ер-сув берилган.

СИПОҲГА ТАНХОҲ ВА УЛУФА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоловулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга (амирлари орқали) улашсинлар. Оддий сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танхоҳ хазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиги¹ хазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги экинзор ерлардан туюл² берсинглар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса чегаралардаги вилоятлардан бири туюл қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тушган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жаъми даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрлиқларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнг ёрлиқлар девонхонага келтирилсан. Амирлар ва мингбошилар шу ёрлиқлардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрлиқда маошидан ортиқ (кўрсатилган) бўлса, бошқани ўзига шерик қилсан. Бордию кам бўлса, уни қўйиб бошқа ёрлиқ тортиб олсин.

Яна буюрдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот³ йиққанларида, хирождан ортиқча совун, қўйналға⁴ ва шилон⁵ талаб қилмасинлар.

¹ Шаҳар омонлиги хазинаси – фатҳ этилган шаҳар аҳолисидан тўпланган «моли омон» (ўлпон) сақланадиган хазина.

² Туюл – хирож ва солиқ йигиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк, вилоят.

³ Молу жиҳот – қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан натура тарзида олинадиган солиқ; даромаднинг беъдан бир ёки учдан бир қисми ҳажмида олинган.

⁴ Қўйналға – элчилар, хон чопарлари, ўткинчи амалдорлар ва сипоҳийга қўноқ бериш; уларнинг навкарлари, соқчилари ва хизматчиларини, шунингдек, от-увовини боқиши мажбурияти.

⁵ Шилон – халқдан тўпланадиган солиқ тури.

Туюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатта иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йигилган молни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор — ер эгаси¹ фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йигилган бутун мол-ашёларни кирим дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, (даромаднинг) харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёссин ва (йигилган моллардан) сипоҳийларнинг маошига тақсим қилсин. Қайси амирга туюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйисинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинар. Агар аҳвол бунга терс бўлса, ул вилоятни холисага² ўтказиб, уч йилгача ўша ер эгасига ҳақ берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, қўрқитиш ва тущунтириш йўли билан ундири辛勤ар. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундаи ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсизdir.

ЎФИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиахдимдир; у вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлик аскар ва уларнинг улуфасини олсин.

¹ ... ер эгаси — матнда «жогирдор» — подшоҳ олдидаги алоҳида хизматлари учун солиқ йифиш ҳақи билан ер тортиқ қилинган мансабдор шахс. Бобурийлар даврида қўлланган атама. Ундан олдинги манбаларда учрамайди. Абу Толиб Ҳусайнин таржима жараёнинда ўз даврида муомалада бўлган сўзни ишлатиб кетган кўринади. 13—14 асрларгача «иқтатъ» шаклида, сўнгра 16 асргача кўпроқ «суюр-рол» шаклида, Бобурийлар даврида эса «жогир» дея аталган. Мана шу каби ҳолатлар таржимон асил манбага нисбатан анча эркин муносабатда бўлганини кўрсатади. (— А.А.)

² Холиса — давлат ихтиёрида бўлган, барча соликлардан озод этилган ер-сув ва мол-мулкни тасарруф этувчи олий идора.

Иккинчи ўғлым – Умаршайх ўн минг отлиқ аскар ва уларнинг улуфасини олсин. У бир вилоятни олсин.

Учинчи ўғлым – Мироншоҳ тўққиз минг отлиқ аскарга улуфа олиб, бир вилоятни бошқарсан.

Тўртинчи ўғлим – Шоҳруҳ етти минг отлиқ аскарга улуфа олиб, бир вилоятта эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси, истеъодига яраша, уч мингдан етти минг отлиқчача улуфа олиб, бир вилоятта эгалик қиласин.

Ва менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз ҳолига қараб, қобилиятига яраша, биринчи дараҷали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва ҳукмдорлик (мансаблари) берилсан. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар жавобгарликка тортилсан.

ЎҒИЛЛАР, НАБИРАЛАР, ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙӮЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА ТУЗУК

Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирори салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтапар экан, уни ўлдиришга, қўлларини боғлашга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча, уни асирилқида сақласинлар, токи Худонинг мулкида уруш чиқмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлардан бири менга қарши кўтарилса, уни дарвишлик ҳолатига солсинлар¹.

Салтанатим қўрғонлари бўлмиш амирлар, агар иш устида нифоққа борсалар, уларни мартабасидан туширсинлар ва ерлари тортиб олинсан. Агар давлатга

¹ Яъни, мол-мулки тортиб олинсан, маъносида.

зиён етказгудек иш қылсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинглар. Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қылган бўлсалар, уларга ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйиб, калтабинлик қылсалар, иккинчи бор хизматга олмасинглар.

Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида шундай буйруқ бердим: агар улар салтанат ишларида хиёнат этсалар ва салтанатни ағдаришга жазм қылган бўлсалар ҳам, уларни ўлдирища шошилмасинглар. Авваламбор уларни айбловчи ва хабар етказгувчиларнинг кимлигини текшириб кўрсинглар. Қораловчилар даъволарининг ростёронлигини синчковлик билан синаб кўрсинглар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар билан гийбатчилар ё кўролмай ёки тамагирлик билан ёлғон тўқиб, уни чиндай қилиб кўрсатадилар ва (чиркин) мақсадларига етишадилар. Талайгина пасткаш, разил одамлар борки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жонфидойиларини ҳийлагарлик ва маккорлик билан хароб қиласадилар, макру сотқинлик билан салтанат қўрғонига путур етказмоқ пайида бўладилар.

Чунончи, амир Ҳусайн менинг вазирларимдан бири билан тил бириктириб, унга бойлик ваъда қылган ҳолда давлатимнинг таянчларидан бўлмиш амир Ийгу Темур ва амир Жакуни мента қарши қайрашни буюрди. Унинг шум ниятидан огоҳ бўлдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Яна бир воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуг, эътиборли амирларимдан саналган амир Аббосга ҳасад қилиб, душманлик кўргизиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга маҳкум этдим. Охир-оқибатда уларнинг амир Аббос

ҳақига хиёнат этгандарини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилсалар ва (бойликнинг бир қисмини) ўзлаштириб олган бўлсалар, (текшириб кўрилсун). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишили ҳақ миқдоридан ошмаса, мазкур маблағ унга инъом ўрнида қолдирилсун. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиги оладиган маоши ҳисобидан ушлаб қолинсан. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси (салтанат хазинасига) тортиқ сифатида олинсан.

Яна ҳукм қилдимки, (вазирларни) ортиқча сийламасинлар, чунки алоҳида иззат-икром кўрсатиб, ўзларини обрўсизлантириб қўйишлари мумкин. Бу эса салтанатга зиён етишига сабаб бўлур.

Фаразгўй, бузуқи ва ҳасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳдининг барчаси дунёталабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатта хиёнат қилган бўлурлар; қарамасалар, (ундай одамлар) вазирларга душманлик қилурлар.

Чигатойхоннинг¹ бир вазири бўлган экан. Фаразгўйлар уни «хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади», деб (хонга мактуб) ёзган эдилар. Мактубни хонга кўрсатгандарида, у мазкур вазирни ҳузурига чақиртириб, унга «разаб» қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўлатуриб, хазинамдан атиги шунча ўзлаштирибсан, холос!» Доно вазир (хоннинг) бу қадар катта эҳсонидан мамнун

¹ Чигатойхон – Чингизхоннинг иккинчи ўрли (1227 – 1241), Чигатой улуси хони. Ушбу улусга ҳозирги Шарқий Туркистон, Қошғар, Или ва Еттисув воҳасидаги ерлар, шунингдек, Мовароуннаҳр кирган. Тармасиринхоннинг (1326 – 1334) 1327 йилдаги юришидан кейин ҳозирги Афғонистон ва шимоли-ғарбий Ҳиндистон ерлари ҳам бу улусга кирган. (– А.А.)

бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. (Бу билан) хон олдида ўз марта-баси ва обрў-эътиборини сақлаб қолибди.

(Яна ҳукм қилдимки), қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум кўлига топширсинглар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин.

Қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ дарражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинглар. Агар даругалар ва ҳокимлар ҳалқقا жабр-зулм этиб, уларни хароб қилган бўлсалар, ишларига лойик жазо берилсин. Бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан кейин ундан жарима олсалар, сўнг яна дарра билан урмасинглар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинглар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутиб олинса, ясо¹ бўйича жазолансин. Кимки бирорнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинглар.

Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки ажрим чиқарувчи қозига олиб бориб топширсинглар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса ажрим қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИРНИ ТАНЛАШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатта эга кишилардан бўлишлари лозим: **биринчиси** – асилилк ва тоза насллик, **иккинчиси** – ақл, фаросатлилик,

¹ Ясо – турк-мўгул ҳалқлари орасида амалда бўлган қонун-коидалар; Чингиҳон даврида жорий этилган.

учинчиси – сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалик, **тўртингиси** – сабрчиdamлилик ва тинчликсеварлик.

Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундан одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳу раият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз – ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат берилсин.

Камолотта эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилик билан, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва тақиқловчи буйруқларида унинг асиљиги билан тоза насллиги кўриниб туради. (Ҳеч кимга) душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бирордан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бирордан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиласиди, у (охири) ёмонлигидан қайтади. Ўзига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилик қиласиди, у (охири) олдига бош этиб келади.

Қайси вазир гийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирлиқдан тушириш лозим. Наслию зоти паст, ҳасадчи, гина-кеқ сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди. Масалан, Маликшоҳ Салжуқий¹ ўз вазири

¹ Маликшоҳ Салжуқий (1055 – 1092) – Салжуқийлар сулоласидан (1038 – 1194) чиққан ва Жалолиддин Маликшоҳ I номи билан машҳур подшоҳ. 1072 – 1092 йиллари ҳукмронлик қилган.

Низомулмulkни¹ мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабих, ишлари, зулму ситами ва нафси бузуқлиги касофатидан салтанат биноси бузила бошлади. Шунга ўхшаш яна бир мисол. Аббосийлардан халифа Мустаъсим Биллоҳ² ҳасадчи, гина-кудуратчи Ибн Алқамийни ўзига вазир этиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан гина-кудурат, душманлиги бор бўлгани учун, халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи эса Ҳулогухон билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб келди. Халифа Мустаъсимни эса қўлга олиб, ўлимга маҳкум этди. Шуни эътиборга олиб, асли тоза, насли пок, улуғ зотлардан бўлган, яхши равишлик кишилардан топиб, вазир қилинглар. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса (хукмдорига) вафо қilmайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилик билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулки ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузуқлик қilmай, омонатга хиёнат этмай бажарап экан, ундай вазирни энг олий мартабаларга етказсинглар. Қайси вазир бузуқлик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай ундай салтанатдан хайру баракот кўтарилади.

Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб, гоҳ қаттиқўллик, гоҳида эса мулоимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиқўллик ҳам қilmайди, кўп мулоимлик билан юшаб ҳам кетмайди. Агар

¹ Низомулмulk, Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий (1018 – 1092) – Салжуқий сultonлардан Алл Арслон (1063 – 1072) ва Маликшоҳ I (1072 – 1092)нинг бош вазири. Низомулмulk «Сиёсанома» номли катта тарихий асари билан ҳам машҳур.

² Мустаъсим Биллоҳ – Аббосийлар сулоласига мансуб Бағдод халифаларининг сўнгти вакили. 1242 – 1258 йиллари ҳукмронлик қилган.

кўп мулоимлик қилса, дунёталаб, тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиққўллик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир шудирки, салтанат корхонасининг ишларини энг тўғри чораю тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Салтанат ишларини сабртоқат, чидам билан адо этади, муаммоларни ўз ўрнида қаттиққўллик, ўз ўрнида мулоимлик билан ҳал қиласди. Бу хиљдаги вазирни давлат шериги деб билсинглар, чунки давлату салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутади. Жами яхши хулқлар соҳиби бўлган вазир азият етганда ҳам ҳеч кимга кўнглида гина-адоват сақламайди. Агар гинаю кек сақлаб, душманлик қиларкан, бундай вазир мунофиқдир. Ундай вазирдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки у давлат душманлари билан тил биритириб, хазинани ва лашкарни хароб қиласди. Ақлли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутади. Олгулик жойдан олиб, бергулик жойга беради. Сергаклик ва эҳтиёткорликни қўлдан қўймайди. Тўғрилик ва ростлик билан муоммалада бўлиб, ҳар ишнинг оқибатини ўйлаб иш тутади. Давлат фойдасини кўзлагани учун, бирорга душманлик қилишни кўнглига келтирмайди. Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладики, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаронлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутади. Давлат, салтанатта фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб, ҳаракат қиласди. Салтанатта заарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятта тегишли муҳим ишларни яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб, амалга оширади. Яхши хулқли вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъл-атворидан устунлик қиласди.

Эшитишимча, Низомулмulkнинг озгина ёмон қилмишларини кўплаб хайрли ишлари мағлуб этган эди. У ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: «Маликшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳажқилиш билан баробардир».

Яна эшитганманки, Али ибн Лақатий халифа Ҳорун ар-Рашиднинг вазири эди. Ундан Тангри таолонинг бандаларига кўп нафу фойда етарди. Кунлардан бир куни у ўз ихтиёри билан вазирликни тарк этмоқчи бўлиби. Ўшанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзибди: «Сен халифа даргоҳида музозимлик қилиб, вазирлик ишини бажариб туравер. Бу ишни ташлашни ўйламагин ҳам, чунки (бу марта-бада туриб) ҳалққа етказаётган ёрдаминг ва нафинг, сен қилган бутун ишларингу ҳаракатларингнинг энг олийсиdir».

Яна шуни эшитдимки, ҳазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: «Агар сиз набий ва расул этиб юборилмаганингизда, қайси иш билан машғул бўлардингиз?» Улар шундай деб жавоб берган эканлар: «Султонлар хизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига фойда ва яхшилик етказардим».

Шу сабабдан, ҳалққа ёрдаму мадад бериш мақсадида, мен ҳам Турлук Темурхоннинг ўғли Илёс Ҳожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлган эдим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Оллоҳ таоло мени салтанат марта-басига етказди.

Тадбиркорлик ва қилич воситаси билан бирор мамлакатни забт этган ёки (ҳимоя этиб) саклаб қола олган вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинглар. Унинг мартабасини ошириб, уни «қилич ва қалам соҳиби» деб атасинглар.

Ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир шундай бўладики, бир тўғри тадбир қўллаб ғаним қўшинини пароканда қилиб юбора олади. Муросаю мадора, хушмуомалалик билан сипоҳни бирлаштириб, душман лашкарини ўзига ром қиласди. Бундай вазир валинегъматнинг соқчиси бўлиб, подшосининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлиги ҳамда узоқни кўра билиши билан осонлаштиради. Агар салтанат ишларида чигил-жумбоқ учраса, ақлу фаросат бармоғи билан уни ечиб юборади. Чунончи, Алибек Жониқурбоний мени банд этгач, бурга тўла уйга қамаб қўйди. Вазирларимдан Азизуддин Термиздан юриш қилиб, менга ёрдам бериш учун етиб келди, (тадбир ишлатиб) Алибекни ухлатиб қўйди. Бу иши билан унинг кўзини мендан беркитиб, қувват бағишлади. Шижоат ва мардлигим тутиб, қўлимдаги қилич зарби билан кўп соқчилар орасидан қутулиб нажот топдим. Шунга ўхшаш Низомулмулк ҳам Султон Маликшоҳни Қайсар бандидан халос этган эди¹.

Шундай бўлгач, бундай вазирни давлат шериги деб билиб, азиз тутсинглар, зинҳор унинг сўзидан чиқмасинглар. У нима деган бўлса бари ақл кўзгусидир.

Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр-зулмини (тўхтатиш) чора-тадбирини кўради. Лекин вазир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда инқирозга учрайди.

АМИРЛИК ВА ҲУКМДОРЛИК МАРТАБАЛАРИ ТУЗУКИ

Энг яқин навкарларимдан уч юз ўн уч кишига амирлик мансаби беришни буюрдим, чунки улар асли тоза, ақл-фаросатли, баҳодир, довюрак, тадбиркор, сергак,

¹ Салжук султони Маликшоҳ даврида «Қайсар» ибораси фақат Византия императорига нисбатан ишлатилган. Бу султоннинг императорга асир бўлгани тарихий манбаларда тасдиқланмайди. (—А.А.)

эҳтиёткор, олди-кетини ўйлаб иш тутадиган кишилардир. Уларнинг ҳар бирига ўринбосар тайинладим. Агар амирлардан биронтаси вафот этса, у ҳолда, ўринбосари унинг ўрнига ўтиради ва уни «амирликка номзод» деб атайдилар. Менинг бу уч юз ўн уч амиримнинг бариси ақл-хуш эгалари, базму жанг шерлари, маҳоратли саркардалар, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишиларданурлар.

Тажрибамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билган, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан, лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар қўшин сафига рахна тушса, уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва ҳукмронликка лойик ҳисобланади.

Шундай киши амир ул-умаро бўла оладики, мен йўғимда, тинчлигу савашда ўринбосарим бўлиб, шоншавкат ва маҳобат билан бутун сипоҳга буйруқ бериб, унга қаршилик қилганларни жазолай оладиган бўлсин.

Уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини бегларбеги этиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюрдимки, унинг ҳукми юришларда, урушларда амirlар ва бутун сипоҳ томонидан сўёсиз ижро этилсин. У ўзим боримда йўлдошим, йўғимда эса ўринбосаримдир.

Файратли, ор-номусли бўлган яна ўн икки кишига ушбу тартибда амирлик даражасини бердим.

Биринчи амирни минг кишига буйруқ бериш ҳуқуки билан амир этиб тайинладим. Иккинчи амирни икки минг кишига буйруқ бериш ҳуқуки билан икки минг аскарга амир этиб қўйдим. Шунга ўхшаш, учинчи амирни — уч минг, тўртингчисини — тўрт минг, бешингчисини — беш минг ва шу тартибда ўн иккинчи амир гача кўпайтириб бориб, олти мингдан ўн икки мингтача аскарга амир қилиб белгиладим. Амирлик тартиби-

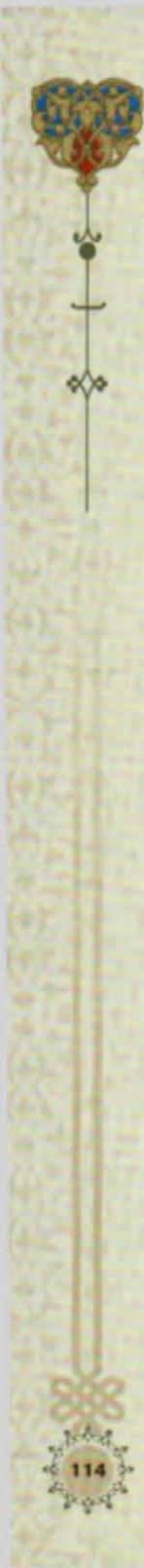
га қараб, бирини иккинчисига ноиб этдим. Масалан, биринчи амирни иккинчи амирнинг ноibi, иккинчи амирни учинчи амирнинг ноibi, шу тартибда ўн биринчи амирни ўн иккинчи амирнинг ноibi қилиб белгиладим. Ўн иккинчи амир эса амир ул-умаронинг ноibi бўлди. Амир ул-умаро эса менинг ноибим ҳисобланади. Қайси бир амирга бирор кор-ҳол бўлса, ўрнига ноibi ўтирасин.

Яна буюрдимки, ўша уч юз ўн уч кишидан юзтаси – ўнбоши, юзтаси – юзбоши, юзтаси – мингбоши бўлсин. Жанг пайтида амир ул-умаро – амирларга, амирлар – мингбошиларга, мингбошилар – юзбошиларга, юзбошилар – ўнбошиларга бошлиқ, деб буйруқ бердим. Шунингдек, ўнбошининг ишини – юзбошига, юзбошининг ишини – мингбошига, мингбошининг ишини – амирга, амирнинг ишини – амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битадиган ишни юзбошига, юзбоши битирса бўладиган ишни мингбошига юкламасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

АСКАРНИ ЭНГ ҚУЙИ МАРТАБАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА ТАРБИЯЛАБ КЎТАРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, баҳодирлардан кимки қилич чопишда ўзини кўрсатса, биринчи марта бўлса – ўнбоши, иккинчи марта ботирлик қилса – юзбоши, учинчи мартасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кўзга ташланган аскарлар бундан истиснодир, чунки ҳўқиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насибига ҳам қарашибозим.

Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарига шикаст етказса, уни биринчи амир

этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари са-фини бузиб, уларни тарқатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинглар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтар-синлар. Сипоҳийлардан кимки астойдил қилич чопса, ойлигини оширсинглар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўтириб қочса, уни илтифотимиздан маҳрум этсинлар. Агар мажбуран чекинган бўлса, узрини қабул қиласинглар. Агар уни ваҳима босган бўлса, изза қил-синлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чо-пиб, яраланса, уни тақдирлаб, инъом берсинглар. Бор-дию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганини эътиборга олсинглар. Чунки уғанимга ҳужум қилмаган тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг не ҳолга тушганининг гувоҳидир.

Қайси бир сипоҳий ўзини кўрсатган бўлса, рағ-батлантириб ҳақини адо этсинлар. Қайси бир сипо-ҳий хизматда юриб қарилик ёшига етаркан, уни ой-лик-ҳақдан маҳрум этмасинглар ва мартабасидан ту-ширмасинглар. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назар-дан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганинг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотта лойиқли-гини билдиради. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хиз-матларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлур-лар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати сингтани аниқ бўлса — ғаним лашкарини синдирган, бирор мамла-катни забт этган ёки (жон-жаҳд билан) қилич чопиш-ган бўлса, хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қиласинглар. Ёши кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тут-синлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинглар, чун-ки уларнинг айтадиган гаплари ўз тажрибаларида

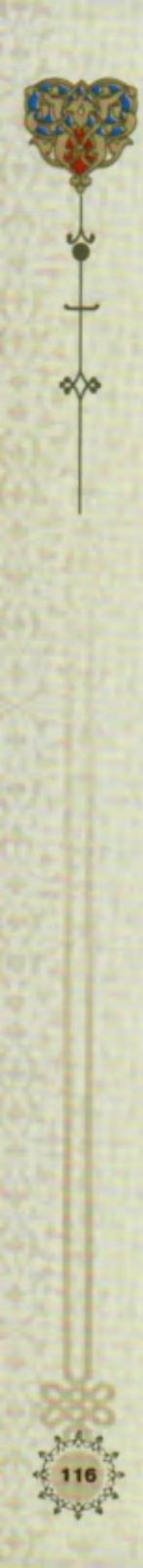
кўриб, билгандари. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсингарди. Улардан кейин ўғилларини ўринларига ўтқазсингарди.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қиласа, навкар бўлсин; йўқ деса, уни озод этсингарди. Бунга мисол, мен Қайсар билан урушда¹ қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим.

Ғаним сипоҳийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оқлаб, бизга қарши қилич чопган, сўнгра ихтиёрий равишда ёки мажбур бўлиб, паноҳимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсингарди. Чунки у ўз соҳибига вафодорлик қилиб, еган туз ҳақини оқлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Ҳусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тўқнашиб, қилич чопишиди; кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг паноҳимга келганида, уни хурматладим.

Менгли Буға ҳам Балх урушида менга қарши лашкар торти. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ Темурхоннинг ҳақига кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охирокибат енгилиди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тиз чўкиб, паноҳ излаб келганда, унинг марта-басини улуғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган иноятларим ҳақи ўртамиздан ўтган ноҳушликлар бутунлай унтуилди. Йигинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Ўзи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун этди. Озарбайжон урушида Қора Юсуф билан тўқнашга-

¹ Амир Темурнинг Рум султони Боязид I Йилдирим билан 1402 йилнинг 20 июлида Анқара остонасида бўлган жанг назарда тутилади.

нимда¹, лашкарим оғир ақволга тушиб қолди. Шунда у майдонда Қора Юсуфнинг ўлган аскар бошлиқдаридан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд күттарди ва лашкаримга Қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва Қора Юсуф лашкарининг ўртасига ҳужум қилиб, Қора Юсуфни қочирди. Бу урущда Қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли Буга номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, ЛАШКАР ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, МАРТАБАЛАР ВА ИНЬОМ-СОВФАЛАР БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қылдымки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатх, этса, ё ғаним лашкарини енгса, унга уч нарса билан имтиёз берсингилар: фахрли хитоб, туғ ва ногора топшириб, уни «баҳодир» деб атасингилар; уни давлат ва салтанат шериги (деб) билиб, кенгаш мажлисига киргизсингилар; унга чегара вилояти топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсингилар. Агар амирлардан қайси бирори тўрани (хон ўғлини) енгса ёки бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирор ўлка хонини мағлуб этса, уни юқоридаги тартибда мукофотласингилар. Чунончи, Дағти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ийту Темур уни енгиб қайттач, амирни мукофотлаб, унга туман (лашкар), туғ, байроқ ва ногора бердим. Уни давлатимга шерик билиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ерлик амирларни унга бўйсундирдим.

Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида (турли уйдирма) гаплар тарқатиб: «Ўрусхоннинг улусини талон-торож

¹ Бу жанг 1400 йили бўлган.

қилиб, мол-мулкини ўзиники қилиб олди», — дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглилизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин¹ қиссасини эшитиб тажрибам ортганди. Воқеа бундай бўлган экан. Хоқон² уч юз минг жангари турк аскари билан Ҳурмуз ибн Нуширвон³ устига лашкар тортди. Ҳурмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадалда тин билмади. Охири хоқонни енгиб, бор ҳақиқатни Ҳурмузга арз қилди, қўлга кириттан бутун ўлжа, мол-мулкни Ҳурмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва гийбатчилар Ҳурмуз мажлисида унга қарши тухмат қилиб: «Баҳром мол-мулкнинг катта қисмини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлиар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», — дедилар. Ҳурмуз ҳам хомтама бўлиб, Баҳромнинг (аввалги) хизматларини унуди. Faразгўй ва гийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, Баҳром Чубинни гуноҳкор ва хоин деб билди. Унга аёллар ёпинчиғи, бўғов ва занжир кишан юборди. Баҳром бўйнига бўғов, оёғига занжир кишан солиб, аёллар либосини кийди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, саройда йифилганлар олдига шу алпозда чиқди. Саркардалар ва оддий сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Ҳурмузга таънаю дашномлар ёғдиришди. Ундан ихлослари қайтди. Сипоҳ Баҳром Чубин билан иттифоқ бўлиб, Ҳурмуз даргоҳига бостириб келди: уни салтанатдан тушириб, Ажам мам-

¹ Баҳром Чубин (ваф. 592 й.) — Сосонийлар замонида ўтган машхур саркарда, вазир ва Эрон подшоси. 590—591 йиллари ҳукмронлик қилган.

² Милоднинг 590 йили Эронга бостириб кирган ғарбий туркларнинг хоқони Шаба назарда тутилган.

³ Ҳурмуз ибн Нуширвон — Сосонийлар сулоласидан шаҳаншоҳ Ҳурмуз IV (579—590), Ҳусрав Ануширвоннинг ўти. (— А.А.)

лакати салтанатининг таҳтига Хусрав Парвизни¹ ўтқаздилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳимнинг таънаю дашномларига қолиб кетмаслик учун амир Ийгу Темурни ҳузуримга чорладим; сарой ходимлари ва ҳалқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга тўплаб, амир Ийгу Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирлару сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амр қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдириган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар.

Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда (от солиб), ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байрогини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қаҳрамонликка даъвогарлар унинг бу хизматини мендан яширмоқчи бўлдилар. Лекин мен уни (инъомдан) холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб, Тобон баҳодирга амирлик мартабасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ тақдим этдим.

Яна амр қилдимки, ўнбоши, юзбоши ва мингбошлиардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидағи аскар фавжини синдиrsa, ўнбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душманни синдириди. Уни Ҳисори Шодмон мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдиrsa, уни мамлакат ҳукмдори қиласинлар. Бунга мисол, Муҳаммад Озод Катур жангидан (бир оз бурун) Бурхон ўғлон лашкари-

¹ *Хусрав Парвиз* (581–628) – Сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ.

ни мағлубиятта учраттан сиёҳпўш¹ жамоасини енгиб, уларга ўнгланмас зарба берди. Муҳаммад Озодни Қундуз ва Кўлоб² мамлакатларига волий этиб тайинладим.

Яна ҳукм чиқардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва амр қилдимки, қайси бир аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида гурзи, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоғ, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ҳамда ўнбошилик мартабасига кўтарсинглар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик кўрсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етказинглар.

КАТТА НОФОРА ВА БАЙРОҚ БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирiga битта байроқ ва бир ногора берилсин. Амир улумарога байроқ ва ногора, туман туғи³ ва чортуғ⁴ тақдим этсинглар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ногора берсинглар. Аймоқларнинг⁵ амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинглар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ногора, чортуғ ва бурғу берсинглар.

¹ Сиёҳпўш – юзига қора мато тортилган одам; баъзи манбаларда Катур (Кофиристон) халқи исломни қабул қилмаганликлари учун шундай аталган.

² Кўлоб – қадимги Хутталон; «Темур тузуклари» биринчи китобининг 11 ва 13 кенгашларида Хутталон шаклида берилган. Асарнинг 1868 йилги Техрон нашрида Кўлоб эмас, Хутталон шаклида ёзилган. «Кўлоб» атамаси XVII асрдан кейинги нусхаларда пайдо бўлган.

³ Туман туғи – ўрта асрларда учига қўтос, от ёли ёки думи, ярим ой ёки керилган беш панжа тасвири ўрнатилган лашкарнинг байроқсимон нишон-белгиси; ушбу асарда туғ атрофида тўпланган ҳарбий бўлинма маъносида ҳам келтирилган.

⁴ Чортуғ – ҳарбий бўлинма амирининг даражасини билдирувчи уни ўтқир найза; байроқнинг бир тури.

⁵ Аймоқ (ўмок) – бир неча қариндош-уруглар иттифоқи; қабила.

(Үн икки) амирдан қайси бири душман фавжини синдиңса ёки ғаним құли остидаги бирор мамлакатни фатх этса, уни тақдирлаб, агар биринчи (даражали) амир бўлса, иккинчи (даражали), иккинч бўлса, учинчи (даражали), учинчи бўлса, тўртингчи (даражали) амир мартабасини берсинглар. Шу тартибда үн биринчи (даражали) амиргача давом эттирсинглар. Агар үн биринчи (даражали) амир бўлса, уни үн иккинчи (даражали) амир қилиб, байроқ, тур ва ноғора берсинглар. Шу йўсинда биринчи (даражали) амирга битта тур, иккисига – иккита, учинчисига – учта, тўртингисига – тўртта тур ва ноғора бериб, уларни тумантур ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рафбатлантирсинглар.

СИПОҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИХОЗЛАРИ ТУЗУКИ

Буюрдимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар үн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ (ўқдон), бир қилич,arra, бигиз, бир қоп, жуволдиз, теша, болта, ўнта игна ва (орқага осиладиган) чарм халта олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта жавашан¹, дубулға, бир қилич, садоқ, ёй ва тузукка мувофиқ от олсин.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, совут², қилич, садоқ, ўқ-ёй ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қуроласлаҳадан: қилич, садоқ, ўқ-ёй, гурзи, чўқмор, коскан³, зириҳ, бағтар⁴ олсин.

¹ Жавашан – оддий темир совут.

² Матнда «зираҳ» – совутнинг симдан тўқилган, ўқ ва тир ўтмайдиган бир тури.

³ Коскан – бош кийими остидан ўраладиган сим рўмол . У жангчини ўқ, қилич ва гурзи зарбидан сақлаган.

⁴ Бағтар – темир симдан тўқилиб, усти баҳмал ёки бошқа мато билан ўралган ҳарбий камзул.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан жавшан, дубулға, найза, қилич, садоқ ва ўқ-ёйдан күтартганича олсин.

Бириңчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинарки, құл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-умарогача ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша, чодирдан, ўтовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомларгача саранжом-саришта қилиб қўйиснлар. Бириңчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от, амир ул-умарога етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи билан бирга уч юздан кам от олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтартганича ўқ-ёйдан олсинар. Бироқ жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмасин.

УРУШ ВА ТИНЧЛИКДА¹, «ЁТИШУ ҲУЗУР»ДА² ВА МАЖЛИС-ЙИФИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУКИ

Амр қидимки, сипоҳийлар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига кулоҳсиз, этиксиз, кавушсиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, ханжарсиз³, қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари билан кўшқда, девонхонанинг ўнгу сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан куршаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. Ҳар юз

¹ Матнда «Базму разм».

² Матнда «Поташ» – яъни лашкар дам олаётган пайт. (– А.А.)

³ Матнда «Бўкда».

қиличлик устига бир юзбоши қўйилсин ва унга шартлашилган маҳфий сўзни¹ айтсинглар.

Яна амр қилдимки, уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлиқ сипоҳий билан бир кечакундуз давомида ҳар қайсилари хонни қўриқлаш учун ҳозир бўлсинглар. Бу ўн икки минг отлиқ лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини Ўрдунинг олдига, бошқасини эса Ўрдунинг орқа тарафига тайинласинглар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат Ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилсинглар. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўzlари учун ҳировул белгиласинглар, ҳировулдан эса қоровуллар тайинлансан. Улар бўлса эҳтиёткорлик ва хушёрикни қўлдан бермай, Ўрдуга хабар етказиб турсинглар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашкар ва Ўрдуга, ҳар бирига биттадан кутвол тайинласинглар ва Ўрдуни қўриқлаш, соқчилик қилиш ишлари шулар устига юклансин. Бозор аҳлидан² солиқ олиш ҳам шулар зиммасида бўлсин. Агар Ўрду аҳлидан бирон кимсанинг нарсаси ўтиранса, улар жавобгарликка тортилсинглар.

(Лашкар орасидан) тўрт фавж чопқунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни қўриқлаб борсин. Бордию лашкардан бирон киши ўлдирилганини ёки яраланганини кўрсалар, унинг ишини ўз зиммаларига олишлари лозим. Агар бирон кимсанинг нарсаси ўтиранса, улар жавобгардирлар.

¹ Матнда «Йўқий» — яъни ўран (пароль) дейилмоқчи.

² Бозор аҳли — ҳарбий юришлар вақтида ўғруқда савдо-сотиқ билан машғул бўлган кишилар. Улар аскарлардан ўлжа тушган молларни арzon баҳода сотиб олиш ва ўз галида аскарларнинг эҳтиёжига зарур бўлган нарсаларни сотиш учун доимо лашкарга ҳамроҳ бўлганлар. Аскарларнинг ўzlари ҳам фурсат келганда олди-сотди билан шутулланганлар. (— А.А.)

Яна буюрдимки, лашкарнинг учдан бир қисми чегараларни қўриқлаш ишига белгилансин; икки қисми эса доим салтанат хизматига ҳозир турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Амр қылдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада муқаррар ҳозир бўлсинлар.

Биринчиси — мамлакат ва раият вазири. Бу вазир мамлакатнинг муҳим ва кундалик ишларини, раият аҳволини, вилоятлардан йифилган ҳосил, солиқ-ўлонлар, уларни тақсимлаш, кирим-чиқимларни, (мамлакат) ободонлигини, (аҳолининг) фаровонлиги ишларини ва мулкни қай тарзда тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

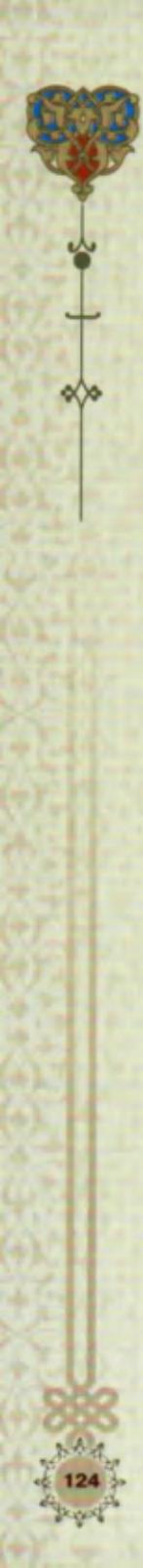
Иккинчиси — сипоҳ вазиридирки, сипоҳийларнинг улуфаси ва танҳоҳи борасида менга маълумот берсин; сипоҳ тарқоқ ҳолатга тушиб қолмаслиги учун уларнинг аҳволидан хабардор бўлсин, вазиятни менга англатиб турсин.

Учинчиси — згасиз қолган, ўлиб кетган ва қочгандарга тегишли молларни, келиб-кетаётган (савдогарлар ва сайёҳлар)нинг мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, уларнинг утловяйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йифилган даромадни омонат тарзида сақловчи вазирдир. У ўйиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

Тўртингчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, (ҳатто) отхона ва (саройдаги) бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши лозим.

Яна амр қылдимки, чегара ерлар ва менга тобеъ мамлакатларга оид (ишларга масъул) уч вазирдан ибо-

рат давлат ҳайъати тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқарсиналар.

Бу етти вазир девонбекига бўйсуниши лозим ҳамда у билан иттифоқда муҳим молиявий ишларни амалга ошироқлари ва менинг арзимга етказмоқлари зарур.

Яна ҳукм қиёдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб (хузуримга) келувчиларнинг аҳволини, мамлакатнинг ободхароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қиёдимки, садри аъзам саййидлар ва бошқа арбобларга суюргол тариқасида берилган ерлар ҳамда вақфларнинг аҳволини, улар вазифаларини қай дараҷада адо этаётганини, уларга ажратилган жамғармаларнинг тақсимланишини менга арз қилиб турсин.

Ислом қозиси шариат ишларининг бориши ва ажрим қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга билдириб турсинлар.

Яна амр қиёдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз этсинлар. Бу мажлисларда маҳфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир маҳсус котиб ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан маҳфий-яширин кенгашларни ва гапларни ёзиб борсин.

Ва яна мажлис котибларини¹ тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган, ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотларини ёзиб олиб, сақласинлар. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим, мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчаси-

---

¹ Матнда «мажлиснависон».

ни қаламга олиб, (бошимдан кечирган) воқеалар дафтарига киргизинлар.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида бўладиган киримчиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИНЛАР¹ ВА ТУМАНЛАРНИНГ² АМИРЛАРИНИ ТАЙИНАШ ТУЗУКИ

Буюрдимки, юриш вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар чодирдан³ бир отлиқ, ҳар икки олачукдан бир отлиқ, ҳар бир уйдан бир отлиқ аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, оладиган улуфалари ўша ернинг сугориладиган майдони ва ўтлоги ҳисобидан белгилансин. Улусларнинг амирларига яргу⁴ ва байроқлар берсингилар. Амирлар улуслар ва туманларнинг ҳолқудратига яраша отлиқ аскар ҳозирлаб, юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирқ аймоқдан ўн иккитасига – барлос, тархон, аргин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўғул, сулдуз, тўқай, қипчоқ, арлот, тоторга тамға берилсин-ким, булар менинг хос навкарларим бўлиб ҳисоблансинлар.

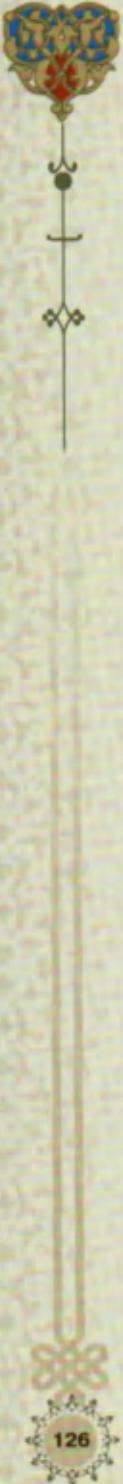
Барлос уруғидан (қўйидаги) тўрт кишини амир улумаро қилдим: Амир Худойдод, унга Бадахшон мам-

¹ Қўшин(қўшун) – лашкар бўлинмасининг аталиши; аммо бир қўшининг бириктирилган аскарлар сони тайин бўлмаган. Турли манбаларда бир қўшин 50 – 100 кишидан 600 – 1000 кишигача етгани қайд этилган.

² Туман (тумон) – ўн мингдан иборат рақамни англатиб, лашкар ҳисобига ҳам, маблағ ҳисобига ҳам нисбатан қўлланган. Кўпинча мазкур рақамдан иборат лашкар бирикмаси ва бу бирикмани юбориши лозим бўлган қабила ёки урувлар ўюшмаси маъносида келади.

³ Матнда «хиргоҳдан».

⁴ Яргу – ясо ва йўсун (қонун) асосида чиқарилган ҳукм; бу ерда бирон ҳақ-ҳуқуқ берувчи расмий ҳужжат маъносида.

лакатини инъом этдим; амир Жаку, амир Ийгу Темур ва амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан чегара мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши қилдим. Амир Жалолиддин барлосни ўнинчи амир, амир Абу Саъидни тўққизинчи амир дарражасига кўтардим.

Тархон улусидан амир Боязидан еттинчи амир дарражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Арғин улусидан Тош Хўжани саккизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва ўнбоши қилиб тайинладим.

Жалойир улусидан Туғ Темур ва Шер Баҳромни саккизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим. Булардан йигирма кишини юзбоши ва ўнбошиликка белгиладим.

Тулкичи улусидан Улжайту Апардийга амирлик мартабасини бердим.

Дўлдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мўғул улусидан Темур Хожа Ўғлонни амирлик мартабасига етказдим.

Сулдуз улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Тўқай улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Кипчоқ улусидан Сари Буғага амирликни бердим.

Арлот улусидан амир Муаййидниким, синглим унинг никоҳида эди, амир ул-умаро этиб тайинладим. Салайчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Қўнақхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма саккиз аймоқ бошлиқларига улус амирлигини бердим. Улар юриш ва жанг жадал пайтида тузукка биноан ўз улусидан отлиқ ас-кар тўплаб, ҳозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Ҳақиқий навкар билсинким, у агар (қўл остида) ўз навкари бўлган тақдирда ундан нимани талаб қиласа, унинг беги ҳам ундан айнан шу нарсани кутади. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар кўрсатсаю, охирни иноятсизлигу илтифотсизлик қиласа, у ҳолда айб ва нуқсонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, холис хизмат қилиши кепрак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, кўнглида гина-кудурат сақласа, ихлоссизлик ва адovати туфайли баҳтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигию давлати ва ноз-неъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди кучли навкар улким, унинг оғир-қаттиқ эътиrozли сўзларидан ранжиб, кўнглида кек сақламайди. Бегидан танбеҳ эшитса, ўзини айбдор деб билади. Бундай навкар таъмину тарбияга лойиқdir.

Қайси навкарнинг ҳиммати емак-ичмак, яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик қилади.

Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида (меҳнатдан) юз ўтирап экан, ундей навкардан юз ўтироқ лозим. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бутунги ишни эртага қолдирса, Пўлод ва Темур Ўғлон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетгандари каби, бунга ўхшашиб навкарлар номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдирлар. Бундай одамларни парвардигори олам (хукмига) топшириш зарур.

Яна ҳақиқий подшоҳларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улувлаб (мартабасини) кўтарган бўлса-

лар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни пастта урмасинлар. Кимники билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар аҳён-аҳёнда унинг иззат-нафсиға тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгариғидан икки баробар ортиқ иззатини оширсинглар ва ўша навкарни ўз ихлосию эътиқодига ҳавола қилинлар. Агар у кўнглида гина-адоват сақласа, тез орада ўзи баҳтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар куни келиб яхшилик кўриши аниқдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетсаю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни ҳурматласинглар, чунки у ажралиб кеттанидан пушаймонлиги учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан навкар бизга қарши қилич кўтарар экан, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган саналади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг пайтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни истаса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, содик одам деб ҳисобласинглар. Чунончи, Менгли Буға, Ҳайдар Андҳудий ва амир Абу Саъид – булар олти минг отлиқ аскар билан Балх дарёси¹ бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ, Туглуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг паноҳимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, Ҳисори Шодмон, Андижон ва Туркестон вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдимки, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб қадрлансаю, бироқ жангу жадал пайтида ўз бегига хиёнат қилса, унинг душманига дўстлик кўрсатса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик (бурчини) ва (ундан) кўрган ноз-неъматларини унутса, ўз бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай кимсани хизматга йўлат-

---

¹ Балх дарёси – Амударёning ўрта оқимдаги номи. (– А.А.)

масинлар. Ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яраша жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўтириб, ундан ажралиб, (сизнинг) олдингизга хизмат истаб келса, ундей навкарга ишониб бўлмайди. Агар у маълум муддатдан кейин кўп хизмат қилиб фидокорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар (бирон навкар) тинчлик вақтида сизга хизмат қилишни ихтиёр этса, уни қадрласинлар.

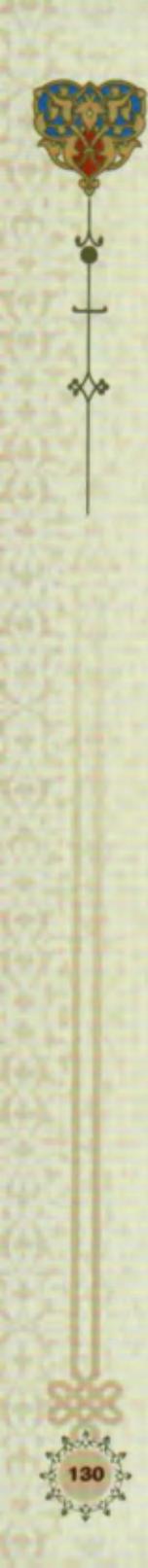
Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси (уруш кунларида) тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб, унга ошнолик қилгандай ўз бегининг ишини битирса, ундей одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб ҳисоблаш зарур. Лекин бирор навкар ёв билан келишиб, ўз эгасига мунофилик қилса, бундай навкарни душман қаторида санаш лозим.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ғанимни синдирап экан, ғаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига қулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмасинлар, бир хизматини ўнга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар буни кўриб жонбозлик қилишга рафбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири ёв билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ғанимлар сафига бирлашар экан, уларни юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш¹ лашкарининг саркардалари мендан юз ўтириб, амир Ҳожи Барлос лашкарига қўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган бўлсалару, у бевафолигидан душман билан келишиб, юртни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум эт-

¹ Кеш – Шаҳрисабз шаҳри ва вилоятининг ўрта асрлардаги номи.

синлар. Мамлакатни қўл остида сақлаб қололган навкарни эса юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар.

Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг бўлган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақлаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашкари мендан бутунлай юз ўтирганларида ва амир Жаку Барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жакуни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимнинг ишончли одами деб билдим. Уни амир улумаро этиб тайинлаб, Балх ва Ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Турон мамлакатини фатҳ, этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан (муомалада) бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, макр-ҳийла ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қўшинларининг баъзи амирлари қилган қингир ишларидан қўрқувда эдилар. Чорасиз қолиб, илтижо билан менинг паноҳимга келгандарида уларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафагарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим.

Лекин Сулдуз ва Жета амирларидан нафратландим, чунки улар Қобулшоҳ¹ чингизийни амирлик, кейинроқ хонлик (тахти)га ўтказиб, унга дўустона ихлос билан хизмат қилиш хусусида аҳду паймон қилганди-

¹ Қобулшоҳ – асли чингизий шаҳзодалардан, дарвиштабиат одам бўлган. 1364 й. бошида амир Ҳусайн ва Амир Темур уни хон кўттарган эдилар.

лар. Бироқ кейинроқ, менинг салтанат тахтига ўлтирганимни эшишишгач, менга хушомад қилмоқчи бўлиб, онтларини буздилар ва уни ўлдиридилар.

Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига тарқ бўлдилар.

Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ излаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон мол-мулк ва тирикчилик ашёларини улардан аямадим.

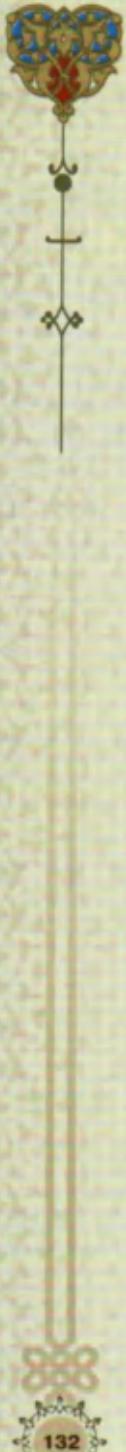
Яна ўз тажрибамдан билдимки, содик ва ҳақиқий дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз ёви деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим.

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақлли душман, жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи, амир Қазаганинг набираси амир Ҳусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини ҳеч бир душман қилмайди.

Амир Худойод менга шундай деди: «Душманингни лаълу жавоҳирдек сақлагил, қачонки бирон тошлоқ ерга келиб қолсанг, уни олиб тошга шундай ургинки, талқони чиқиб, ундан нишон ҳам қолмасин». У яна шундай деди: «Агар душманинг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсатгил». Чунончи, мен Тўхтамишхонга қилганим каби. У паноҳимга сириниб келганда, унга яхшилик ва мурувват кўрсатдим. Агар душман сендан мурувват ва хайр-эҳсон кўрсаю, яна қайтадан душманлик йўлини тутса, уни парвардигорнинг (ҳукмига) топшир.

Чин дўст ўлдирики, дўстидан ҳеч қачон ранжимайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қиласди.

САЛТАНАТ САРОЙИДА ЎТИРИШ ВА ЎРИН ОЛИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, ўғилларим, набираларим, қавм-қарин-дошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой қўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўтирасинлар.

Сайиidlар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва аслзодалар ўнг томондан ўрин олсинлар.

Амир ул-умаро, бекларбеги, амирлар, нўёнлар, улус, туманлар, қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўз мартабаларига яраша, чап қўл томонда ўтирасинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг юрт-оғалари ва беклари эса, вазирлар орқасида қатор бўлиб ўтиришларини буюрдим.

Баҳодир деган фахрли номга эга мард йигитлар, қилич чопиб танилган ўғлонлар салтанат тахтининг орқасида, ўнг қўл томонда ўтирасинлар. Коровулбегиларни эса салтанат тахтининг орқасида, чап қўл томонда ўтиришларини буюрдим.

Ҳировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички¹, хусусий ясовулим эса катта чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсин. Арзодод қилиб келганлар ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Оддий сипоҳийлар, хизматчи ва сарой кишилари² ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, ўз жойларини билиб тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олди ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

¹ Ички — подшоҳ, ва ҳонларнинг хос хизматчилари, беклар.

² Матнда «шилон».

Яна ҳукм қилдимки, қачон мажлис қоидага мувоғиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон келтириб, умум йиғилғанларга шоҳона зиёфат берсиналар. Минг товоқ ошни мұмтоз ва хос кишилар базында олиб келиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига, саркардаларга, оқсоқолларга, ҳар қайсисининг номига атаб тарқатсиналар.

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТИШ ТУЗУКИ

Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод күчайиб кетаркан, асл подшохлар адолат үрнатишиб, фисқ-фасодни, зулмни йүқотиш ниятида ана шундай мамлакатта ҳужум бошлиши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил (подшох)га топширади.

Чунончи, мен Мовароуннахр вилоятида адолат үрнатиши ниятида уни золим мўғуллар тоифасининг қўлидан тортиб олдим.

Қайси бир мамлакатда шариат заифлашган бўлса, Оллоҳ, улуғ қилган нарсаларни хор тутсалар ва Худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир сulton ҳазрати Муҳаммад саллolloҳу алайҳи вассаллам дини ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатта кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсаттай. Бунга мисол, мен Ҳиндистон пойтахтини Ферузшоҳнинг¹ набираси Сulton Маҳмуддан, Маллухон ва Сарангдан² тортиб олдим, дину шариатга ривож бердим ва ўша диёрнинг бутхоналарини буздиридим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки воалийсидан озор чеккан ва ўша диёр аҳлиниңг кўнгли

¹ Ферузшоҳ – Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Туғлокийлар сулоласи (1320 – 1413)дан чиққан ҳукмдор. 1351 – 1388 йиллари ҳукмронлик қилган.

² Саранг – Маллухоннинг иниси. Ўша пайтларда Мўлтон вилоятининг ҳокими лавозимида турган.

ўз волийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатху зафар ҳам унга ёр бўлиб, (у билан) бирга киради. Бунга мисол, мен Хурросон вилоятини Курт сultonларидан¹ ажратиб оддим². Хурросон пойтахти – Ҳиротга қараб юзланишим билан Султон Фиёсидин бутун мамлакатни, хазина-дафиналари билан пешкаш қилиб менга топширди³.

Қайси мамлакатда диндан қайтишлик, худосизлик кучайса ва у диёрнинг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқлари бузилса, у мамлакатнинг ҳалокати яқинdir. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундей юртни ўз тасарруфига олиши лозим. Мисол учун мен Ироқи ажам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, золим ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини уларнинг жабр-зулмидан кутқаздим.

Қайси бир вилоят ҳалқининг эътиқоди ҳазрати Сайийд ал-мурсалин⁴, унга Оллоҳнинг марҳаматлари бўлсин, хонадони ақидаларидан фарқланиб ўзгарган бўлса, подшоҳлар ўша вилоятни тасарруфларига олишлари ва у ер аҳолисини бузук эътиқодларидан қайтиришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузук эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсанни хотиримда маҳкам сақладим.

Биринчиси – қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри кенгаш ва тадбир билан иш тутдим.

¹ Курт сultonлари – Фур билан Ҳиротни идора қилган сулола, унга Малик Шамсидин Муҳаммад (1245 – 1278) асос солган.

² Амир Темур Ҳиротдаги Куртлар сулоласини 1381 йили туттаган.

³ Яъни, Хурросон ҳалқи Амир Темурни ҳалоскор сифатида кутиб олган.

⁴ Сайийд ал-мурсалин – барча пайғамбарларнинг етакчиси (Муҳаммад пайғамбарнинг фахрли номларидан).

Иккинчиси – хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Оллоҳнинг мададу инояти етиб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва ҳалқининг мизожларини хотиримга келтириб, уларнинг табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим.

Учинчиси – уч юз ўн уч асили зотли, шижоатли ва акл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифоқлари шундай эдикки, ҳаммалари гўё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, ратьлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тутатмагунларича ундан қўл узмас эдилар.

Тўртингчиси – бутунги ишни эртага қолдирмадим. Юмшоқлик лозим бўлса, мулоимлик қилдим; қаттиқ-қўллик ишлатиш вақти етса, қатъий чоралар кўрдим. Шошмаслик керак ерда шошилмадим, шошилинч ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турили мамлакатларни забт этиш шатранжи устида бош қотирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйладим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрдим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўлларини ўз кўнглимда чамалаб, қай тарзда ҳужум қилиб, қандай чекиниш мумкинлигини белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўламан деб, ҳар ишнинг олди-кетини ўйлар эдим.

Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қиласа, уни ҳаддан ортиқ хайру эҳсонлар билан сий-

ладим. Яхшилик қылсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни нопок деб билдим. Икки олам сарвари ва (Оллоҳ) нинг расули дебдиларким: «Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёни тарқ этмайди».

Пирим менга ёздиким: «Худонинг ва пайғамбари-нинг ҳукмига амал қиласин, расулуллоҳнинг зурриётига ёрдам бер. Тангрининг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қиласин подшоҳларни Оллоҳнинг мулкидан чиқар. Парвардигорнинг мулкида адолатли иш туттилким, шундай демишлар: «Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди...»

Қабиҳ хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан Оллоҳ мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қиласа, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир кўрсатди. Зулмнинг ном-нишонини йўқот. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшиликдан деб била кўрма. Золим ва фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки, ўзларидағи бор ёмонликларини юзага чиқариб, тутатмагуналарича Тангри уларга муҳлат беради, кейин Оллоҳнинг қаҳру фазабига учрайдилар. Гоҳида Оллоҳнинг кудрати билан золимлар, фиску фужур қилувчилар бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қаҳатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақвадор кишилар ҳам ёмонларнинг қилмишларидан офату балога учрайдилар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, ҳўлу қурукқа қарамай барчасини куйдиради. Коғирлар, золимлар, фосиқу фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фисқ-фасод қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяр экан, деб ўйламагин. Қисқаси, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбутир: «Эҳтимол, ҳақиқий неъматлар бе-рувчи (Оллоҳ)нинг иноятини кўриб, улар (балки) зулмдан, фисқ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келиб,

унинг неъматларига шукр этарлар», деб шундай қилингандир. Бироқ Оллоҳга шукр айтишни унтарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, Худова унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир-оқибат Парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар».

Пиримнинг бу мактуби менга етиб келгач, Худомулкини золимлар, бидъатчи мунофиқлар, фосиқу фужурлар қўлидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихларига таъзим бажо келтирдим, ортиқ ҳурматладим. Уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим, ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болалари бўлса ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипоҳи учун даргоҳимга йўл бердим. Раијатини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани қўрқув ва умид орасида сакладим. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуклар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳаддиларидан ошишларига йўл қўймадим. Ҳар элнинг улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларини ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсадим.

(Ўз эрки билан) менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини бердим ва уларни инъому эҳсон билан қадрлаб, ўзимга тобеъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларини эса қилмишига яраша жазоладим.

Одил, оқыл ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ясо» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қылсинг, кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин.

Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар, мусофиirlарни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзидан-манзилга етказиб қўйсинглар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа кор-ҳол юз берса, булар учун жавобгарлик уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ғаразгўй, нафси бузук кимсаларнинг тұхмати билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар. Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солиги¹, уй солиги² олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг отувини тортиб олмасин.

Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муоммалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинглар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинглар, токи шу йўл билан гадолик йўқотилсан.

¹ Матнда «сари шумор».

² Матнда «хона шумор».

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОГОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, ҳар ерда, вилояту шаҳар ва лашкар ўрдусида кундалик воқеаларни ёзувчиларни¹ тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ, ўз лашкари ва ёт лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган, четта чиққан ёт кишилар, ҳар турли мамлакатлардан келган карвонлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гапсўzlари, ишлари ҳақидағи хабарлар ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидағи сўzlари тўғрилик билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш туттудек бўлсалар, (бўлиб ўттан) воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи бирор сипоҳийнинг хизматини яширса ёхуд хабарни бошқа либосга кийинтириб (ёлғон) ёзган бўлса, у ҳолда унинг қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни тұхмат ёки ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

Амр қилдимки, мингта тезюар түя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопқунчи, минг нафар тезюар пиёдани чопар этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, кор-ҳол юз бермасидан бурун унинг чораси ва иложи қидирилсан.

Чунончи, Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар етказгандарида², унинг паноҳ, из-

¹ Матнда «хабарнавис».

² Гап 1376 йили Тўхтамишхон Ўрусхондан қочиб, Самарқандга келиши билан борлиқ воқеалар устида бормоқда. (— А.А.)

лаб ҳузуримга келишини билдим. (Шунинг учун) Ўрус-хонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишонга ёрдам бердим.

(Шунга ўхшаш) яна бир мисол. Ҳиндистонни забт этиш учун йўлга чиққанимда¹, бу ўлканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат таҳтида ўтиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мўлтон ўлкасида Маллухоннинг иниси Саранг, Деклида Султон Маҳмудхон салтанат байронини ёйганди. Лоҳур² ноҳиясида Маллухон лашкар тўплаганди, Қанауж³ вилоятида эса Муборакхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кўтарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу таҳтига даъвогарлик қиласади. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимда Рум Қайсари менинг баъзи мамлакатларимга чопқун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим қамал қилиб турган баъзи қалъалар ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатида ҳам тартибсизлик бошланиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

¹ Бу воқеа 1398 йил априли 1399 йил априли оралиғида юз берган. (— А.А.)

² Лоҳур — Панжобнинг марказий шаҳри. (— А.А.)

³ Қанауж — Ҳиндистоннинг қадимий шаҳри. Аградан шарқроқда, жанубий Панчала дарёсининг ирмоғида жойлашган. Гужарот вилояти пойтахти. (— А.А.)

141

**ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАР АҲОЛИСИГА
МУНОСАБАТ, УЛАРНИНГ АҲВОЛИДАН
ХАБАРДОР БЎЛИШ, АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЕШ-
ВОЛАРИНИНГ МОЗОРЛАРИНИ
ТУЗАТИШ, ВАҚФ ҲАМДА НАЗР ИШЛАРИНИ
ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ТУЗУКИ**

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар (ўз ихтиёrlари билан) паноҳимга келсалар, уларни навкар қилиб, (аскарларим сафидан) жой берсинглар. У диёрнинг раиятини ёмон ҳодисалардан, қатл ва асиру банд этилишдан, таланишдан муҳофаза қилсинглар. Уларнинг мол-мулкини, буюмларини талон-торождан сақласинглар. Ўша мамлакатдан тушган ўлжа моллар эгаларига қайтариб берилишини текширсинглар.

Сайиidlар, уламо, машойих, фузало, акобир ва улутларни азиз тутсинглар. Беклар, оқсоқоллар, дехқонлар¹ ва экин майдонларига ишлов берувчилар кўнглини хушнуд этиб, ўzlарига қаратсинглар. Раиятни умид ва қўрқинч орасида тутсинглар. Гуноҳдари ва қилмишларига яраша жазоласинглар. Менга бўйсунгандан мамлакатларнинг сайиidlари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, зоҳидларини суюрғол, вазифа ва ойлик билан сийласинглар. Фақиру мискин, ногиронларга нафақа тайин қилсинглар. Мударрислар ва шайхларга кундалик маошлар белгиласинглар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мозорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинглар. У ерларни палос, таом ва чироқ билан таъминласинглар. Биринчи навбатда амир ал-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Оллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Ҳиллани вақф этиб берсинглар. Имом

¹ Дехқон – бу ерда ер эгаси маъносида.

Хусайннинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, нурга чўмган муқаддас мозори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг¹ муқаддас қабри, имоми аъзам Абу Ҳанифанинг, унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин, мақбарасини, Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари, улуғларнинг мозорларини яхши сақдаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ҳамда уларнинг атрофидағи қишлоқлар ва бошқа жойлардан вақф сифатида ер-сув ажратсинглар. Имом Мусо Козим², имом Мұхаммад Нақий³, Салмон Форсийларнинг⁴ нурли равзалари учун эса Жазоир⁵ экин майдонларидан ва Мадоин⁶ даромадидан вақф белгиласинглар. Имом Али ибн Мусонинг⁷ табаррук равзали учун Кутаҳбаст ва Тус шаҳри атрофидағи ерлардан вақф ажратсинглар ва палос, чироқ ҳамда кундалик емиш-ичмишлар белгиласинглар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мозорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида, номма-ном назру вақфлар ажратсинглар.

Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишлар билан таъминлаб, уларга бирон иш берсинглар. Ҳамда барчаси тамғалансинглар, токи бошқа гадолик қилмасинглар. Агар тамрадан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинглар ёки ҳайдасинглар. Шундагина гадо зоти мамлакатимдан йўқолади.

¹ Абдулқодир Жилоний – йирик мутасаввиф олим; қодирия тариқатининг асосчиси (1166 й. вафот эттан).

² Имом Мусо Козим – шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот эттан).

³ Имом Мұхаммад Нақий – шиаларнинг ўнинчи имоми.

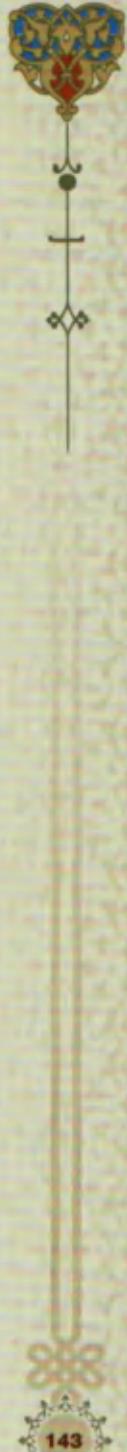
⁴ Салмон Форсий – Мұхаммад пайғамбарнинг форс саҳобаси (655 й. вафот эттан).

⁵ Жазоир (бирлиги – Жазира) – Ироқнинг шимоли. (– А.А.)

⁶ Мадоин – Бағдод таркибиға кирган етти қишлоқдан бирининг номи. (– А.А.)

⁷ Имом Али ибн Мусо – шиаларнинг саккизинчи имоми (821 й. вафот эттан).

143

РАИЯТДАН МОЛ-ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛЕТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТУЗУКИ

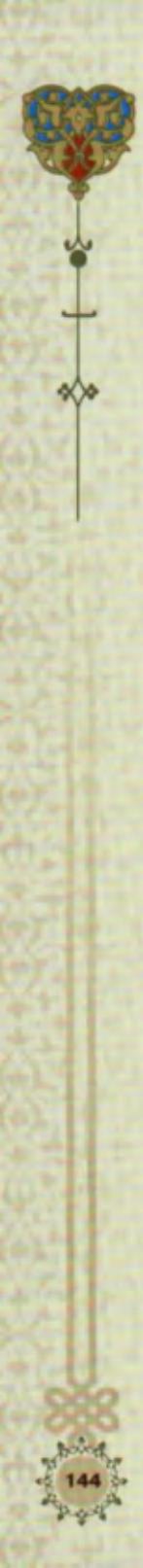
Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақлансинглар. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш (давлат) хазинасининг камбағаллашувига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилса ёки жант даҳшатларисиз эмину омонлик тиласа, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олсинлар.

Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинглар, акс ҳолда (хирожни) тузукка мувофиқ йифсинглар. Яна амр қидимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йифсинглар. Чунончи, узлуксиз равища кориз¹, булоқ, дарё суви билан сувориладиган экин ерларини ҳисобга олсинлар ва ундей ерлардан олинган ҳосилнинг (учдан) икки ҳисссасини раиятга, (учдан) бир ҳисссасини салтанат хазинаси учун олсинлар.

Агар раият рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча миқдорини саркорнинг ҳисссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинглар. Нарх-навога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказинглар. Бордию раият ҳосилни учга айришга рози бўлмаса, у чоқда ҳисобга олинган экин

¹ Кориз – ер ости сувларини йиғиши ва уларни ер юзасига чиқариш учун қуриладиган ер ости иншооти.

ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб¹ экин ер қилиб ажратсинглар. Биринчи жарибдан (олинган ҳосилнинг) уч харвори², иккинчи жарибдан – икки харвор, учинчи жарибдан бир харворини йифиб олсинглар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб, ҳосилнинг ярмини олсинглар. Агар раият бу йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор буғдойига беш мисқол³ кумуш, бир харвор арпасига икки ярим мисқол кумуш миқдорида нархласинглар. Яна қалъа фойдасига бериладиган тортиқни ҳам бунга қўшиб қўйсинглар. Шулардан бошқа, қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қиласинглар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги ва ёзги дехқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинглар, ҳисобга олинган бу ерлардан (солиқ олишда) учдан бир ва тўртдан бир қоидасига амал қиласинглар.

Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиги, касб-ҳунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қиласинглар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинглар.

Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилишига қараб, солиқни учга бўлиб олсинглар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинглар. Агарда солиқчини юборишга мажбур бўлсалар, солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинглар; калтак ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинглар. Уларни боғлаб, занжир билан кишанламасинглар.

¹ Жарип – ер сатҳи ўлчови. Бир жарип 3600 кв. газга, яъни тахминан бир таноб (958 кв. м)га. ерга тенг бўлган.

² Харвор – бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк.

³ Мисқол – оғирлик ўлчови, 4,235 гр га тенг бўлган.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ёттан ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (эса олиқ-солик) қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғсинлар.

Яна буюрдимки, агар (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари билан калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса, (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ёттан ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлсаю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин.

Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига (янги) кўприклар солсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳга работлар бунёд этсинлар. Йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйисинлар, ҳар бир работта бир нечта одамни жойлаштирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона¹ солсинлар, касаллар учун шифохоналар қурсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир

¹ Лангархона – йўловчилар қўниб ўтадиган ер; мискин ва етим-есирга таом бериладиган жой, гарібхона.

шашарда сарой¹ ва қозихона² бино қилсингар. Ва раияту зироатни қўриқловчи қўрчилар³ ҳам тайинласингар.

Яна ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Булардан бири раият учун (бўлиб), ундан йифиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йифилган маблагни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ, ишларини бошқарсин. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблаг ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йифилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг молмулки, ворисиз мол-мulkни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсингар. Агар вориси йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф қилсингар ёки Маккайи муаззамага юборсингар.

ЖАНГУ ЖАДАЛ, УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ ВА ЧИҚИШ, ҚЎШИННИ САФЛАШ, ФАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, агар ғаним (лашқари) сони ўн икки минг отликдан кам бўлса, бу урушда амир ул-умаро (лашқаримга) сардорлик қилсинг. Аймоқ ва туманлардан ўн икки минг отлик унга ҳамроҳ бўлсин. Мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошиларни ҳам ўзига ҳам-

¹ Матнда «Дор ул-иморат»

² Матнда «Дор ул-аголат»

³ Қўрчи – курол кўтариб юрувчи; подшоҳ, хон, султон ва амирларнинг шахсий қўриқчиси. Бу ерда раият ва экинзорларни қўриқловчи ҳарбий бўлинма бошлиги.

роҳ қылсын. Ғаним лашкарига бир манзил¹ йўл қолгунча юриш қилиб, душман билан рўбарў келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ўшал ўн икки минг отлиқ ас-карни тўққиз қисмга бўлсинглар, ушбу тартибда: қўлда бир фавж, баронғорда уч фавж, жавонғорда уч фавж, ҳировулда – бир фавж ва қоровулда – бир фавж турсин. Баронғорнинг ўзи ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин. Шунга ўхшаш, жавонғор ҳам ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин.

Ва буюрдимки, амир ул-умаро уруш майдонини танлашда (қўйидаги) тўрт нарсани назарда тутсин.

Биринчиси – у ернинг сувга узоқ-яқинлиги.

Иккинчиси – аскар сақлайдиган ернинг хавфсизлиги.

Учинчиси – ғаним лашкари турган ердан тепароққа жойлашиши ва офтобга рўбарў бўлмаслиги, токи қуёш шуъласи сипоҳийлар кўзини қамаштирумасин.

Тўртингчиси – уруш майдони олди очиқ, кенг жой бўлиши лозим.

Яна амр этдимки, урушдан бир кун олдин лашкарини сафга тизсинглар ва тузукка мувофиқ уни фавжларга ажратиб, душман томонга қараб юрсинглар. Лашкар отларининг боши кўзланган йўналишга қаратилисин ва юрар йўлдан чап ёки ўнг ёқда бурилмасин. Яна буюрдимки, сипоҳийлар кўзи ғаним лашкарига тушиши ҳамоно, баланд овоз билан «Оллоҳу акбар!» деб такбир айтсинглар ва сурон солиб, душман черики устига бостириб борсинглар.

Лашкар назоратчиси² сардорнинг жанг вақтида хато қилганини кўрса, дарҳол унинг ўрнига бошқа сардорни ўтиргизсин. Амирларга ва сипоҳийларга эса мен унга ишонч билдириб берган зафарнишон ёрлиқни кўрсатсин.

¹ Манзил – карвоннинг бир кунлик йўли, тахм. 30 км. (– А.А.)

² Матнда «оризи лашкар».

ҮН ИККИ МИНГ ОТЛИҚ ЛАШКАРНИ САФГА ТИЗИШ ТАРТИБИ

ҚОРОВУЛ ФАВЖИ

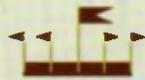
ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

ЖАВОНГОРНИНГ
ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

БАРОНГОРНИНГ
ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

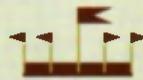
ЖАВОНГОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ЖАВОНГОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

БАРОНГОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

БАРОНГОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ҚҰЛ

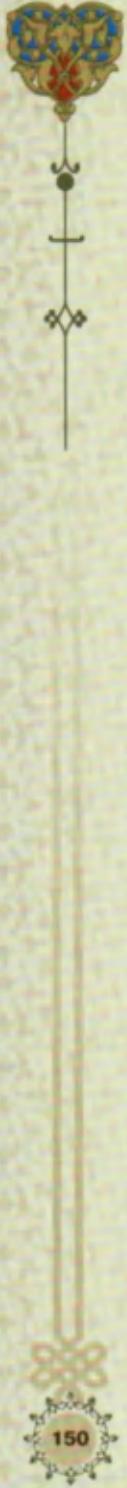
Амр этдимки, сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг оз-кўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиширилар. Шунга қараб, ўз сипоҳларининг каму кўстларини тўғрилаб, жангта ҳозирласинлар. Яна ўз сипоҳининг қурол-аслаҳаларини душманниги билан таққосласинлар.

(Шунингдек), ғанимнинг уруш олиб бориш йўлларини шошмасдан, бир зайдами ёки шиддат биланми, жанг қилиш тартибини чамалаб кўрсинарки, улар бор ас-кари билан бир йўла от қўйиб, шиддаткорона ҳужум қиладими¹ ёки фавж-фавж бўлиб, кетма-кет ҳамла этадими? Яна кўрсинарки, ғаним ҳамла вақтида, жанг қилиб орқага қайтиб, кейин яна ҳамлага киришадими ёки биринчи ҳамласи билан чегараланиб, охиригача савашадими? Ғаним агар орқасига қайтмай саваш курса, сипоҳ унинг ҳамласидан етган зарбага сабртоқат қилиб, охиригача туриб бериши керак. (Унда) шижоат бир соатлик сабр демакдир.

Амр қилдимки, душман уруш очмагунича ўзларича жангта кирмасинлар. Яна амр этдим: душман жанг майдонига киргач, лашкар бошлиғи ясолда² турган тўққиз сипоҳий фавжга жангта тушиб, уруш бошлашлари ҳақида буйруқ берсин, чунки сипоҳ лашкарбошисининг вазифаси, жанг вақтида қўрқувдан қўл-оёғи бўшашиб, саросимага тушмасдан, буйруқ беришдан иборатдир. У ҳар бир сипоҳ фавжини уруш аслаҳаларидан бири деб билсин ва ўқ-ёй, ойболта, қилич, гурзи, пичноқ ва ханжар каби ҳар бир фавжни ўз ўрни келганда ишлатсин. Ишбилармон лашкарбоши ўзини ва тўққиз сипоҳий фавжини бир тандек кўриб, уларни қўл-оёғи, боши, кўкраги ва бошқа

¹ Матнда «турктоз» атамаси қўлланган.

² Ясол – қўшин сафи. Ясол тузиш – қўшинни юриш, кўрик ёки жанг олдидан сафга тизиш.

аъзоларини ишлатиб курашувчи бир паҳлавондек ҳисобласин. Шундагина, ғаним сипоҳий фавжлари устига кетма-кет урилган тўққизта қилич зарбасидан кейин, тўққизинчи зарбада, албатта, енгилишига умид қиласа бўлади.

Ҳақиқий лашкарбоши аввал ғаним устига ҳировул фавжини юборади, сўнгра ёрдам учун кетидан баронғор ҳировулини жўнатади. Баронғор ҳировули кетидан эса жавонғор ҳировулини жангга ташлайди. Шу тарзда душман аскари устига кетма-кет уч зарба тушган бўлади. Бордию, шу вақт ҳировуллар ғанимга қарши кучсизлик қилсалар, у ҳолда баронғорнинг биринчи фавжи от қўйисин, кетидан жавонғорнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Шунда ҳам зафар қозонилмаса, баронғорнинг иккинчи фавжини жангга киритсин, кетидан жавонғорнинг биринчи фавжини юборсин. (Улар жангга киргач), менга хабар жўнатиб, кейинги буйруқларимни кутсин. Шундан сўнг Оллоҳнинг мададу иноятига таяниб, лашкарбошининг ўзи ҳам жангга кирсин. Мени ҳам уруш майдонида ҳозир деб билсинлар. Оллоҳнинг ёрдами билан ғанимга саккиз зарба етгандан кейин, тўққизинчи зарбада душман енгилиб, фатҳу нусрат насиб бўлади.

Тўғри сардор улким, у шошма-шошарлик қилмай, (аввал) лашкарини ишга солади. Бордию лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича, ўзини ўлимдан сакласин, чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга иснод келтириб, ғаним лашкарининг ғалабасига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, сардор ақлу тадбиркорлик билан иш юритиб, шошма-шошарлик қилмасин, чунки шошқалоқлик шайтоннинг ишидир. Чораси бўлмаган ишга киришмасин, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ИБОРАТ ҮН ТҮРТТА ЗАФАРЛИ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САҒТА ТИЗИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, агар ғаним лашкари ўн икки минг отлиқдан ортиқ бўлсаю, лекин қирқ мингта етмаса, (лашкаримга) баҳтиёр ўғилларимдан бири сардор бўлсин. Икки бегларбеги қўшунот, туманот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отлиқдан кам бўлмаган сипоҳ билан унинг хизматида ҳозир турсинлар. Зафарли сипоҳ фавжлари, тадбиркорлик, мардлик ва мардоналийни қўлдан бермасликлари учун, мени доим майдонда ҳозир деб билсинлар.

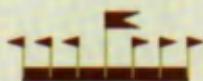
Амр этдимки, менинг зафару баҳт келтирувчи чодиримни (лашкар) бошига олиб чиқишигач, ўн иккита сипоҳий фавж тайинласинлар, уларнинг ҳар бирига улусот амирларидан бири фавж амири этиб белгилансин. У мен тузган саф тизиси, (ғаним) сипоҳи фавжлари сафини бузиш, жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари ҳақидаги ўн икки тузукни доим назарда тутиши лозим.

Сардор улким, ғаним сипоҳи саркардаларининг сонини ҳисоблаб, уларга teng келадиган лашкар бошликларини тайинлади. У ғаним сипоҳининг жангда кўпроқ ўқчиларними, қилич чопувчиларними ёки найзадорларни майдонга туширишини назарда тутсин. Ғаним сипоҳининг рафторини кўрсиким, сипоҳ фавжларини узлуксиз, оҳиста-оҳиста жанг майдонига юборадиларми ёки ҳаммасини бирданига ҳужумга ташлайдиларми (буни яхши билсин). Жанг майдонига кириш ва чиқиш йўлларини ҳам мулоҳаза қилиб кўрсин. Душман қай тарзда жанг қилишини англаб олсин. Гоҳида ғаним ўзини камсоноли ёки қочаётгандек қилиб кўрсатади. Шундай пайтда, уларнинг макр-ҳийлаларига учмасин ва ўзини қочаётгандек қилиб кўрсатишга алданиб қолмасин.

**ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ИБОРАТ
ҮН ТҮРТТА ЗАФАРЛИ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ
САФГА ТИЗИШ ТАРТИБИ**

КАТТА ҲИРОВУЛ

ШИҚОВУЛ
ҲИРОВУЛИ

ЧОПОВУЛ
ҲИРОВУЛИ

ШИҚОВУЛНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

ШИҚОВУЛНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ЧОПОВУЛНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

ЧОПОВУЛНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ЖАВОНГОР
ҲИРОВУЛИ

БАРОНГОР
ҲИРОВУЛИ

ЖАВОНГОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

ЖАВОНГОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

БАРОНГОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

БАРОНГОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ҚҰЛ

Жанг кўрган, тажрибали сардор улким, у урушнинг барча жумбоқларидан хабардор, қайси сипоҳ фавжини жангта ташлаб, қайси чигални қандай чоратадбир билан тузатиш ва қай усулда жанг қилиш кераклигини билиши лозим. Тажрибали сардор ғанимнинг нияти ва режаларини, унинг қай усулни қўллаб жангга кирмоқчилигини сеза билиши ва душманнинг ўша тадбирни қўллашига тўсқинлик қила олиши керак.

Чин сардор улким, қирқ минг отлиқ сипоҳдан ушбу тартибда ўн тўртта сипоҳий фавж туза олади. Аввал ўзига қарашли сафларни тузиб, уни қўл деб номласин. Сўнгра баронғорнинг уч фавжини тузиб, улардан бирини баронғор ҳировули деб атасин. Яна жавонғорнинг уч сипоҳий фавжини тузиб, улардан бирига жавонғор ҳировули деб от қўйисин. Шу тарзда баронғор фавжларининг олдига яна уч сипоҳий фавж қўйиб, уларни чоповул деб номласин. Шу уч фавждан бирини эса чоповул ҳировули деб атасин. Шу тартибда яна уч сипоҳий фавж тузиб, уларни жавонғор фавжларининг олдига қўйиб, уни шиқовул деб номласин. Бу уч фавждан бирини эса шиқовулнинг ҳировули этиб тайинласин. Шундан сўнг қўл қаршисида синалган, тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найзадорлар ва баҳодирлардан иборат катта ҳировул тузсинлар. Чунки ҳировулнинг айнан шу фавжлари қаттиқ сурон солиб ёвни синдиради.

Ҳақиқий сардор улким, ғаним лашкарининг рафторини кузатиб боради ва амирлардан қай бири буйруқсиз юриш бошлаб, бошқалардан илгарилаб кетса, унга танбеҳини беради. Чин сардор душманнинг қай тарзда жангта кириши ва чиқишини назаридан қочирмасин, токи ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошиқмасин. Ёв жангта кирганидан сўнг, сардор уларнинг жанг қилиш усулини кўриб ўргансин, жанг майдонига қай тартибда кирадилар ва чи-

қадилар, унга нисбатан қандай ҳужум этадилар, ҳамла қылгач, ортларига қайтадиларми ёки вақти билан қочиб, (кейин яна) фурсат пойлаб қайтадан жангга кирадиларми, (буларни кузатиб турсин). Яна сардорга лозимдирки, (қаттиқ зарба емай туриб) енгилгандек қоча бошлаган ёв кетидан қувмасин, чунки уларнинг ортларида кучли ёрдамчи қўшинлар турган бўлади. Сардор шуни ҳам билсинки, ғаним лашкари бор кучи билан бир катта тўпдек бўлиб ҳужум қиласими ёки ўнгу сўл қанотини ёзиб, уруш олиб борадими?! Сардор аввал уларга қарши катта ҳировул фавжларини рўбарў қилиши ва жангта ташлаши керак. Унинг ортидан катта ҳировулга мадад тариқасида кетма-кет чоповул ҳировули ва шиқовул ҳировулини жангта киргизиши керак. Уларнинг орқасидан эса чоповулнинг биринчи фавжи ва шиқовулнинг иккинчи фавжини жангта ташласин. Уларнинг кетидан эса чоповулнинг иккинчи фавжи ва шиқовулнинг биринчи фавжини жангта ташласин. Агар ғанимга етказилган ушбу етти зарбадан кейин ҳам ғалабага эришилмаса, у вақтда баронғор ва жавонғорнинг ҳировулларини жангта киритсин, (бу билан) ғанимга тўққиз зарба берилади. Агар тўққиз зарбадан кейин ҳам фатҳу зафар муюссар бўлмаса, баронғорнинг биринчи фавжи ва жавонғорнинг иккинчи фавжини урушга солсин. Агар шу ўн бир зарбадан кейин ҳам ғалабанинг дараги келмаса, баронғорнинг иккинчи фавжи ва жавонғорнинг биринчи фавжини жангта ташласин. Шу ўн уч зарбадан кейин ёв енгилиб, ғалаба қўлга киритилади, деб умид қилсин. Мабодо бу ўн уч зарба билан ҳам фатҳу зафар ҳосил бўлмаса, у ҳолда, қўл сипоҳий фавжларини урушга шайлаб, ўзи ҳам улар билан жангга кирсин ва душман кўзига ўзини төғдек кўрсатиб аста-секин, уюшган ҳолда ҳаракат қилсин. Уруш баҳодирларига буюрсинким, қиличларини яланғочлаб ҳужумга отилсинлар. Ўқчилар эса визиллатиб ёйлардан қалин ўқ

ёғдирсингилар. Шунда ҳам фатху зафарга эришилмаса, сардорнинг ўзи жанг майдонига тушсин ва менинг (мадад кучларим) ва буйруқларимни кутсин.

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ОРТИҚ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САҒҒА ТИЗИШ ТУЗУКИ

Шундай тузук битдимки, агар ёғий лашкари қирқ минг отлиқдан ортиқ бўлса, бегларбекилар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар менинг зафарли байроғим остида бўлсин ва амру фармонимни кутсин.

Амр этдимки, қайси бир сипоҳий фавж амирига ёрлиқ юборсан, ёрлиқдаги ҳукмимга биноан иш тутсин ва унга хилоф иш қилмасин. Бегларбекилардан ёки амирлардан биронтаси ҳукмимга хилоф иш тутиб, ундан четта чиқса, қиличдан ўтказилиб, ўрнига «мунтазир ал-аморат» ҳисобланган (амирлик мартабасини кутиб турган) ўринбосари қўйилсин.

Ва (яна) амр қидимки, улусот, қўшунот, туманотга тегишли қирқ аймоқдан тамға олган ўн иккитаси қирқ фавжга тақсим қилинсин. Тамға олмаган йигирма саккиз аймоқ амирлари эса (ўз лашкарлари билан бирга) қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тортсингилар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл қисмининг олдида ўнг қанотдан саф тизсингилар. Қариндошларим ва жиянларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдириғида чап қанотдан жой эгалласингилар. Булар шай бўлиб турсингилар ва қаерга мадад етказиш лозим бўлса, ёрдам кўрсатсингилар.

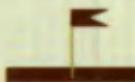
Баронғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баронғор ҳировули сифатида белгиласингилар. Шунга ўхшаш, жавонғорда олтига фавждан саф тузсингилар. Яна бир фавжни жавонғор ҳировули қилиб тайинласингилар.

ТАМФА ОЛГАН ЎН ИККИ АЙМОҚДАН ТУЗИЛГАН ҚИРҚ ФАВЖНИ САФГА ТИЗИШ

ЧАП ҚАНОТ
ҚОРОВУЛАБЕГИСИ

ХИРОВУЛНИНГ
ҲИРОВУЛИ

ЎНГ ҚАНОТ
ҚОРОВУЛАБЕГИСИ

ШИҚОВУЛ ҲИРОВУЛИ

КАТТА ҲИРОВУЛИ

ЧОПОВУЛ ҲИРОВУЛИ

6 5 4 3 2 1
ШИҚОВУЛ

6 5 4 3 2 1
ЧОПОВУЛ

ЖАВОНҒОР ҲИРОВУЛИ

БАРОНҒОР ҲИРОВУЛИ

6 5 4 3 2 1
ЖАВОНҒОР

6 5 4 3 2 1
БАРОНҒОР

ҚАРИНДОШЛАР
ФАВЖИ

АМИРЗОДАЛАР
(ҮҒИЛЛАР)
ФАВЖИ

КЎЛ

14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
28 27 26 25 24 23 22 21 20 19 18 17 16 15

ТАМФА ОЛМАГАН ЙИГИРМА САККИЗ АЙМОҚ

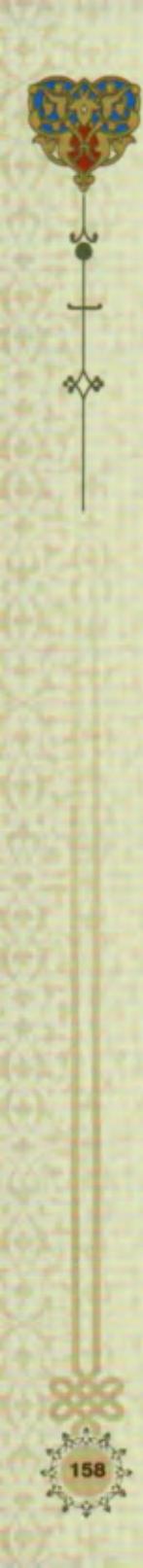

Амр этдимки, баронғор фавжларининг олдидан олтита сипоҳий фавж жойлаштирысилар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжни тузиб, уни чоповулнинг ҳировули қилиб белгиласинлар. Шунингдек, жавонғор фавжларининг олдига қўйиш учун ҳам олтида сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиқовул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиқовул ҳировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиқовул фавжларининг олдига тажрибали амирлар ва синаланган баҳодирлар бошчилигида олтида фавждан саф тузиб, катта ҳировул деб номласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, ҳировулнинг олдига қўйсинлар ва уни ҳировулнинг ҳировули десинлар. (Лашкарнинг олд қисмида) ҳировул ҳировулининг ўнг ва сўл қанотига икки қоровулбегини қавм-қариндошларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашкарини кузатиб турсинлар.

Амр қилдимки, ўша қирқ фавж амирлари, менинг ёрлигим етиб бормагунча, жангта кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангта шай бўлиб турсинлар. Жангта кириш ҳақидаги буйруқ олингач, ёвнинг вазиятига қараб, сўнг жангта кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангта кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлни чораю тадбир ишлатиб очсинлар.

Амр этдимки, ҳировулнинг ҳировули жангта киргандан кейин, олти фавжлик катта ҳировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангта туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба берилгач, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади.

Шу пайт ўнг қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, орқасидан ўзи ҳам ҳужумга ўтсин. Шунингдек, шиқовул амири ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжалрга ёрдамга юборсан. Уларнинг орқасидан ўзи ҳам (жант

майдонига) етиб борсинким, Оллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилгач, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар.

Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бўшашиб маса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз ҳировулларини жангга киргизсинглар. Шу тариқа иккала ҳировул фавжи ўнг ва чап қанотдан уруш очгач, ёв албатта бардош беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига юборсинглар. Агар баронғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни енгиш учун жангга кирсинглар.

Шунда ҳам баронғор ва жавонғор амирлари (ғанимни енгишга) ожизлик қилсалар, баронғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жавонғор тарҳида бўлган қариндошларим ғаним устига шиддат билан бостириб борсинглар. Буларнинг кўзлари ёв сардорида ва байроғида бўлсин, шижоату мардлик билан ғаним сафларини бузсинглар, сардорни қўлга туширишга интилсинглар ва душман байроғини ерпарчин этишга ҳаракат қиласинглар.

Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида тураверса, у ҳолда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкарлари, барчаси бирданнiga шиддат билан душман устига ташлансинглар.

Агар шунда ҳам фатҳу зафар қозонилмаса, сultonнинг ўзи шерюрак ва баланд химмат билан ҳаракат қиласин. Чунончи, Қайсар билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга Қайсарнинг чап қаноти рўбарўси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари – амирзода Муҳаммад Султон ва амир Сулеймон (шоҳ)га эса ёрлиқ юбориб, Қайсарнинг ўнг

қанотига ҳужум қилишни тайинладим. Ўнг қанотимдаги амирзода Абу Бакрга тепалик устида турган Йилдирим Қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан Қайсар томонга юрдим. Қайсарнинг сипоҳий фавжлари биринчи ҳамламдаёқ енгилди. Султон Маҳмудхон¹ (қочаётган) Қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга тушириди ва менинг даргоҳимга олиб келди.

Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енгган эдим. Унинг байроғини эса ертубан қилишни буюргандим.

Агар ёв бостириб келиб, чоловул, шиқовул, баронфор ва жавонгор фавжларини маҳв этиб, лашкарнинг қўл қисмига етар экан, у чоғда султон шижаат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин.

Чунончи, мен Шоҳ Мансур билан бўлган жангда шундай қилдим. У турган ерга етиб олдим ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат тупроғига қормагунимча урушдим².

ТАМОМ

¹ Султон Маҳмудхон – Чигатой улусининг Амир Темур давридаги иккинчи ҳукмдори (1386 – 1402). Биринчи ҳукмдор Суюргатмишхон (1370 – 1388) эди.

² Бу ерда Амир Темур билан Шоҳ Мансур ўртасида 1393 йил Шероз останасида бўлган жант назарда тутилмоқда.

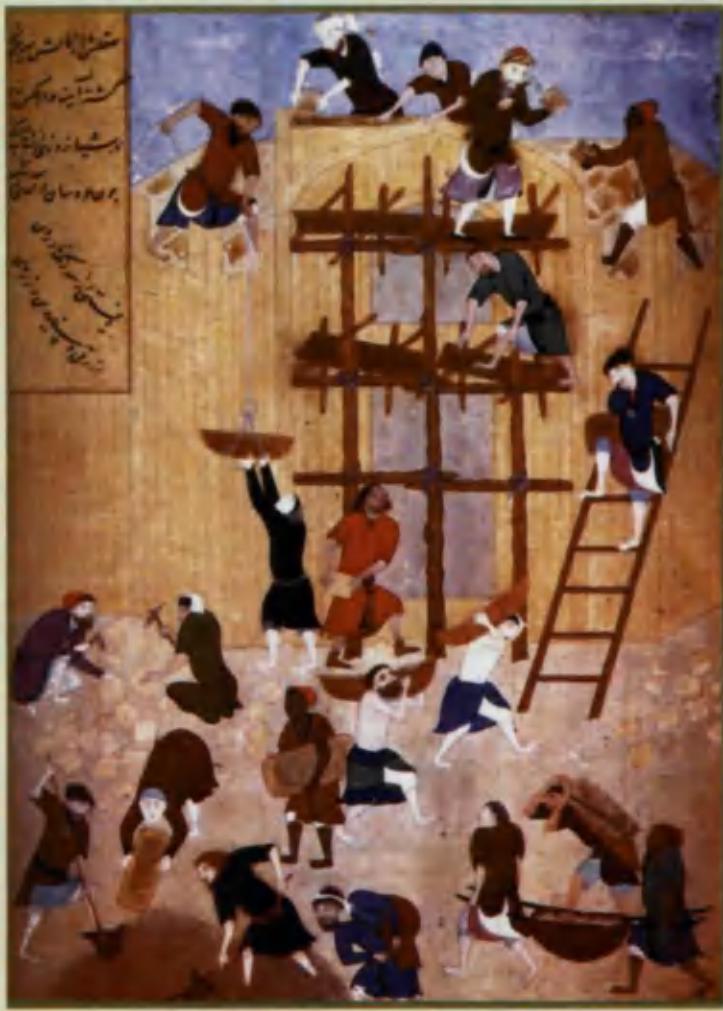

Султон Маҳмудхон асир олинган Султон Боязид Йилдиримни
Амир Темур хузурига келтирмоқда. Шарафуддин Али Яздий
«Зафарнома» қўлёзмасидан миниатюра.
Шероз. 1553 йил.

شتر ایشان بیز
کشت ایشان بیز
دشت ایشان بیز
دشت ایشان بیز
بیز ایشان بیز
بیز ایشان بیز

Ховарнак қасри қурилиши. Камолиддин Бекзод расми.
Хирот. 1494–1495 йиллар.

استیلی گوی ساندرا و بسته ای که مکار و قیاری به پسپر غرفت پا نامی
بر کردند ای ای شیخیک ای ایک ساخت گفت نیزه ای ای ای ای ای ای
و خوب ای ای کاشیه بست ای
غیرت ای
بیکش ای
سرماش ای
پیاره ای
کر و ای
نگویید ای
و بکش ای
در کر و ای
و بیان خوب ای
الله ای ای

Бронза шамдан. Туркистан. XV аср.

Хожа Ахмад Яссавиј макбараси учун ясалған қозон.
Самарқанд. XIV аср охири.

Шохруҳ Мирзо рафиқаси Гавҳаршодбегимнинг муҳри.
Хирот. 1457 йилдан аввал.

Муҳр. Марказий Осиё. XV аср.

Абдулла Хотифий «Темурнома» асари қўлёзмаси зарвараги.
1568 йилда Али Ризо котиб томонидан кўчирилган. Абу Райхон Беруний
номидаги Шарқшунослик институти фондида сакланади. Инв. рәқами 2102.

Абдулла Хотифий «Темурнома» асарининг хотима сахифаси.
 1568 йилда Али Ризо котиб томонидан кўчирилган.
 Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти
 фондидаги сакланади. Инв. рақами 2102.

ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب

ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب
ب	ب	ب	ب

Абдулла Хотифий «Темурнома» асари кўлёзмаси 1-вараги
«в» саҳифасидаги безак. «Шамс накши». 1568 йилда Али Ризо котиб
томонидан кўчирилган. Абу Райхон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти фондида сакланади.
Инв. рақами 2102.

INSTITUTES
POLITICAL AND MILITARY,
WRITTEN ORIGINALLY
IN THE MOGUL LANGUAGE,
BY THE GREAT
TIMOUR, IMPROPERLY CALLED TAMERLANE;

First translated into PERSIAN by ABU TAULIB ALHUSSEINI,
and thence into ENGLISH, with Marginal Notes,

BY MAJOR DAVY,
PERSIAN SECRETARY TO THE COMMANDER IN CHIEF
THE BENGAL FORCES
From the Year MDCC LXX to MDCC LXXIII.
AND NOW PERSIAN SECY. TO THE GOVERNOR GENERAL OF BENGAL.

The Original PERSIAN transcribed from a MS. in the Possession of
Dr. WILLIAM HUNTER, PHYSICIAN EXTRAORDINARY to the QUEEN,
F.R. & A.S. and of the ROYAL ACADEMY of SCIENCES at
PARIS; and the WHOLE WORK published with a Preface, Indexes,
Geographical Notes, &c. &c.

BY JOSEPH WHITE, B.D.
FELLOW OF WADHAM COLLEGE, AND LAUDIAN PROFESSOR OF ARABIC IN THE
UNIVERSITY OF OXFORD.

OXFORD:
AT THE CLARENDON-PRESS. MDCC LXXIII. (1783)
SOLD BY J. MURRAY, NO. 32 Fleet Street, London; AND BY D. PRINCE
AND J. COOKE, Oxford.

«Темур тузуклари»нинг Оксфордда амалга оширилган
инглиз тилидаги нашри титул вараги.
Буюк Британия, Лондон. 1783.

BOOK THE FIRST.

DESIGNS AND ENTERPRISES.

* **T**HUS I formed measures and designs for the reduction of kingdoms, and for the obtainment of empire, and for defeating armies, and for circumventing enemies, and for making friends of foes, and for going out, and for coming in, amongst friends and enemies.

most important Schemes and Enterprises, which consequently lead to a knowledge of the genius, abilities, and extraordinary actions of the man; it has been deemed a proper introduction to that part of the Work, which may with propriety be styled his INSTITUTES. Another reason for prefixing this part of the Work to the other, is, that from the simplicity of the Narrative, it will (in the beginning) be better adapted to the use of those who are inclined to study the Persian Language.

A 2

For

-Темур тузуклари-нинг Оксфордда амалга оширилган инглиз тилидаги нашридан саҳифа. Буюк Британия, Лондон, 1783.

T I M O U R.

From an Original in the Bodleian Library

«Темур тузуклари»нинг Оксфордда амалга оширилган инглиз тилидаги нашрида берилган Амир Темур сурати. Буюк Британия, Лондон, 1783.

Мири (беш тийинлик танга). Амир
Темур ва Махмуд. Самарқанд шаҳри.
Оғирлиги 1,51 гр. Кумуш. 1391.

Фулус (танганинг бир тури).
Амир Темур.
Самарқанд шаҳри.
Оғирлиги 4,13 гр. Мис. 1383.

Мири (беш тийинлик танга).
Амир Темур ва Махмуд.
Самарқанд шаҳри. Оғирлиги
1,51 гр. Кумуш. 1395.

Танга. Амир Темур ва
Мухаммад Султон.
Султония шаҳри.
Оғирлиги 6,21 гр. Кумуш.
Санаси ўчиб кеттган.

Танга. Амир Темур ва Махмуд.
Исфахон шаҳри.
Оғирлиги 6,03 гр. Кумуш.
Санаси ўчиб кеттган.

Фулус (танганинг бир тури).
Амир Темур.
Самарқанд шаҳри.
Оғирлиги 3,51 гр. Мис. 1383.

Мири. (Беш тийинлик танга).
Амир Темур ва Махмуд. Хоразм.
Оғирлиги 1,50.
Кумуш, 1394.

Фулус (танганинг бир тури).
Амир Темур.
Оғирлиги 2,45 гр. Мис.

Танга. Амир Темур ва Махмуд.
Мордин шаҳри. Оғирлиги 5,95.
Санаси ўчиб кетган.

Танга. Амир Темур ва
Мухаммад Султон.
Язд шаҳри. Оғирлиги 6,17 гр.
Кумуш, 1402.

Танга. Амир Темур ва Махмуд.
Кошон шаҳри. Оғирлиги 6,00 гр.
Санаси ўчиб кетган.

Танга. Амир Темур ва
Махмуд. Бомиён.
Оғирлиги 5,95. Кумуш.
1397–1398.

МУНДАРИЖА

Ислом Каримов. Миллий давлатчилигимиз
тарихининг мумтоз намунаси 5

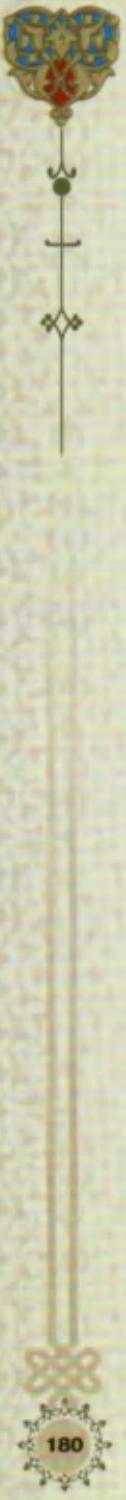
ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Биринчи китоб

Кенгашлар ва тадбирлар	13
Түглук Темурхон билан учрашганимдан сўнг кўнглимга келган биринчи кенгашим	18
Давлат қуриш олдидан қилган иккинчи кенгашим	20
Ўз салтанатимни тузиш йўлида қилган учинчи кенгашим	24
Салтанатимнинг дастлабки даврларида қилган тўртинчи кенгашим	26
Хуруж кунлари қилган бешинчи кенгашим	28
Хуруж вақтида қилган олтинчи кенгашим	29
Хуруж кунлари қилган еттинчи кенгашим	32
Жета лашкарини синдириш мақсадида қилган саккизинчи кенгашим	34
Салтанатни тиклаш йўлидаги тўққизинчи кенгашим	34
Салтанатимни мустаҳкамлаш учун қилган ўнинчи кенгашим	36
Салтанатимга ривож бериш учун қилган ўн биринчи кенгашим	37
Лашкаримни иттифоқقا келтириш учун қилган ўн иккинчи кенгашим	39
Жета ва Илёс Xожа лашкарига шикаст етказиш ҳақида қилган ўн учинчи кенгашим	40

Мени қўлга туширмоқчи бўлган	
амир Ҳусайннинг макру ҳийласидан қутулиш	
учун қилган кенгашим	49
Туронзамиинни мўгуллар тоифаси қолдиқларидан	
тозалаш учун қилган кенгашим	51
Менга ҳар турли ёмонликлар қилиб чўчиб юрган ва	
қилмишлари учун «Мени ўлдиради» деб	
ваҳимада юрганларни ўзимга эл қилиб олиш	
бобидаги кенгашим	53
Хуросон пойтахти(Ҳирот)ни олиш бобида	
қилган кенгашим	53
Сейистон, Қандаҳор ва Афғонистон мамлакатларини	
забт этиш ҳақидағи кенгашим	54
Ўрусхонни бартараф қилиш ва Даشت Қипчоқни	
босиб олишда қилган кенгашим	55
Гилон, Журжон, Мозандарон, Озарбайжон, Ширвон,	
Форс ва Ироқ мамлакатларини забт этиш	
бобида қилган кенгашим	56
Форс пойтахти (Шероз)ни ва Ироқнинг қолган	
қисмини забт этиш бобидаги кенгашим	57
Тўхтамишхонга шикаст етказиш бобида	
қилган кенгашим	58
Доруссалом (Бағдод)ни ва араб Ироқини забт	
етиш тўғрисидаги кенгашим	59
Тўхтамишхонни йўқотиш учун қилган кенгашим	60
Ҳиндистонни забт этиш учун қилган кенгашим	61
Ҳиндистон пойтахти (Дехли)га лашкар тортиш	
борасида қилган кенгашим	63
Ҳиндистонга олиб борадиган йўлни афғонлардан	
тозалаш учун қилган кенгашим	64
Дехли ҳокими Султон Маҳмуд ва Маллухоналарни	
енгиш бобидаги кенгашим	65
Гуржистон мамлакатини эгаллаш учун қилган	
кенгашим	66
Миср ва Шом (мамлакатлари)ни фатҳ, этиш бобида	
қилган кенгашим	68
Рум мамлакатини забт этиб, Қайсар лашкарини	
синдириш бобида қилган кенгашим	70

Иккинчи китоб

«Мамлакатларни фатҳ этувчи...»	73
Дину шариат тузуки	79
Мамлакат ишлари тузуки	88
Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ, истаб кеңгін турку тожик, арабу ажам тоифаларидан бұлғанлар ҳақидағы тузук	94
Салтанатни ўз тасарруфимда сақлаш учун амал қылған тузуким	95
Сипоҳ сақлааб туриш тузуки	98
Сипоҳға улуфа бериш тузуки	99
Сипоҳға танхоҳ ва улуфа тақсимлаш тузуки	101
Үріллар ва набираларга улуфа бериш тузуки	102
Үріллар, набиралар, қавм-қариндошлар, амирлар ва вазирларни жазолаш йўли билан салтанатда интизом сақлаш ҳақида тузук	103
Вазирни танлаш тузуки	106
Амирлик ва ҳукмдорлик мартабалари тузуки	111
Аскарни энг қўйи мартабадан олий мартабагача тарбиялаб кўтариш тузуки	113
Амирлар, вазирлар, лашкар ҳамда раиятни тақдирлаб, мартабалар ва инъом-совғалар бериш тузуки	116
Катта ноғора ва байроқ бериш тузуки	119
Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жихозлари тузуки	120
Уруш ва тинчлиқда, «ётишу ҳузур»да ва мажлис-йигинларда ҳозир бўлиш тузуки	121
Вазирларнинг хизмат қилиш тузуки	123
Улуслар, қўшинлар ва туманларнинг амирларини тайинлаш тузуки	125
Навкарнинг бегига ва бекнинг навкарига муомала қилиш тузуки	127
Дўсту душманга муомала қилиш тузуки	130
Салтанат саройида ўлтириш ва ўрин олиш тузуки	132
Мамлакатларни забт этиш тузуки	133
Салтанатни идора қилиш тузуки	137
Мулку мамлакат, сипоҳу раият аҳволидан хабардор ва огоҳ бўлиб туриш тузуки	139

Турли мамлакатлар ахолисига муносабат, уларнинг аҳволидан хабардор бўлиш, авлиёлар ва дин пешволарининг мозорларини тузатиш, вақф ҳамда назр ишларини тартибга келтириш тузуки	141
Раиятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга опириш тузуки	143
Жангу жадал, уруш майдонига кириш ва чиқиш, қўшинни сафлаш, ғаним лашкарини синдириш тузуки	146
Қирқ минг отлиқдан иборат ўн тўртта зафарли сипоҳ фавжларини сафга тизиш тузуки	151
Қирқ минг отлиқдан ортиқ, сипоҳ фавжларини сафга тизиш тузуки	155

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Таҳрир ҳайъати:

*Бахром Абдухалимов, Бобур Алимов, Мұҳаммад Али,
Ашраф Аҳмедов, Омонулла Бўриев, Ҳайриддин Султонов,
Убайдулла Уватов, Дилором Юсупова, Пиримкул Қодиров*

*Халқаро Амир Темур жамғармаси ҳамда
ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти Илмий кенгашлари
томонидан нашрга тавсия этилган*

*Масъул мұхаррир — Ашраф Аҳмедов
Тақризчи — тарих фанлари номзоди Омонулла Бўриев*

Ишчи гурӯҳ:
*Зоир Исажонов, Шомуҳиддин Мансуров,
Турғун Назаров,
Ибодулла Шоймарданов*

Муҳаррирлар:

Абдулла Аъзамов, Тўлқин Ҳайит, Лаълихон Игамова

Дизайнер: Жаҳонбек Адилов

Техник муҳаррирлар: Ульяна Ким, Татьяна Харитонова

Мусаххих: Шоҳида Орипова

Компьютерда тайёровчи: Гулмира Қулназарова

Нашриёт лицензияси AI № 158, 14.08.09.

Босишига рухсат этилди 29.12.2012 й. Бичими 60 × 90^{1/16}.

Балтика гарнитурасида терилди. Офсет қофози.

Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 11,5.

Нашр б.т. 9,20. 3000 нусхада чоп этилди (2- завод).

Буюргма № 12-236. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

Темур тузуклари / Тахрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов
T39 ва бошқ., Форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов
тарж. – Тошкент: «O'zbekiston», 2012. – 184 б.

ISBN 978-9943-01-356-8

УДК: 94(575)
ББК 63.3(5Ў)4

РАССЫЛКА